پێڕستی یەکەم بەرگ

پێشەکیی ئامادەکەر

١-کوردو ڕابردووی

٢-نیشتمانی کورد یا سنووری نەتەوەییی کوردستان

٣-دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن

٤-ژمارەی کورد

٥-ژمارەی ئەرمەن

٦-کوردان لەسەروبەندی دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئیدارەی حکوومەتی عوسمانی

٧-ڕاپەڕینەکانی کوردستان لە سەردەمی حکوومەتی عوسمانیدا

٨-یەکەم دەوران: لە پەیماننامەکەی نێوان سوڵتان سەلیمو میرو سەرانی کوردەوە تا سەردەمی چوونە سەر تەختی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

٩-دووەم دەوران: لە هاتنەسەر تەختی حەمید خانی دووەمەوە تا مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی (١٩٠٨)

١٠-سێیەم دەوران: لە ئیدارەی مەشروتییەتەوە تا یەکەمین جەنگی جیهانی

١١-چوارەم دەوران: لە دەست پێکردنی جەنگی گشتییەوە تا ئاگربەست

١٢-پێنجەم دەوران: سەروبەندی پاش ئاگربەست

١٣-شەشەم دەوران: لە جموجووڵی نەتەوەییی کەمالیی تورکەوە تا یاخیبوونی شەهیدی خوالێخۆشبوو شێخ سەعید بۆ سەربەخۆیی

١٤-حەوتەم دەوران: لە یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدەوە تا دووەم جەنگی جیهانی

١٥-بۆ ئەو برا کوردانەم کە خۆ بەکورد دەزانن و دێڕە شیعرەکانی مستەفا پاشا بۆ یەکگرتن

١٦-بەندەکانی تایبەت بە کوردستان لە پەیمانی (سێڤر)دا

پێڕستی دووەم بەرگ

-جووڵانەوەکانی کورد لە یەکەم جەنگی گشتیداو دواجار لە ئێران.
-جووڵانەوەکانی کورد لە عێراق پاش یەکەم جەنگی گشتی.
-حکوومەتو یاخیبوونەکانی شێخ مەحموود ئەفەندیو، یاخیبوونەکانی بارزانو هۆیەکانی.
-جموجووڵە عەسکەریەکانی عێراق.
-فیتو دەسیسەکانو ئەوانەی کە بازیچە بوون.
-ئەوانەی کە سیاسەتی کورد لە عێراق بەڕێوەدەبەن.
-زانیاریی گشتی لەبارەی خێڵەکانی کوردەوە.
-مافی کورد لە عێراقداو مەعاریفو ئەفسەرانو فەرمانبەرانی کورد.

پێشەکیی ئامادەکەر

ساڵی ١٩٩٧ کاتێك خەریکی کۆکردنەوەی زانیاریی مێژوویی بووم، کاك "شێرزاد کەریم"م ناسی‌و دەرکەوت کوڕی "کەریم شالووم"ی دامەزرێنێکی کۆمەڵەی نیشتمانیی کوردیی "خۆیبوون"ە. لەبەر ئەوەی کاك شێرزاد تورکیی عوسمانیی باش دەزانی، ئەو قەناعەتەم لەلا پەیدا بوو کە پێویستە زمان زانینەکەی بخرێتە خزمەتی ڕۆشنبیریی کوردی. خۆیشم لەمێژبوو بە بایەخەوە حەزم دەکرد بابەتە تورکییەکانی گۆڤارو ڕۆژنامەکانی زوومان بکرێنە کوردی. بۆیە ڕووم لێنا پێکەوە خەریکی کارێکی وەها بین‌و، قایل بوو. ئەگەرچی لەسەرەتاوە گوتی نە کوردیەکەم بە نووسین توندوتۆڵەو نە شارەزاییەکی ئەوتۆیشم لە هونەری وەرگێڕاندا هەیە. بەڵام من هانم داو، بەڵێنم دایێ هێندەی پێم بکرێ ئەو لایەنانەی بۆ پڕبکەمەوەو وەرگێڕانەکانی بە شێوازی خۆم دابڕێژمەوە.

ئیدی لەوکاتەوە بابەتێکی زۆری تورکیی بەرهەمی بنووسانی کوردو بەتایبەت هیی گۆڤاری "ژین"ی ئەستەموولمان پێکەوە ئامادەو بڵاوکردووەتەوەو، بەنیازین درێژە بەم کارە بدەین. ئەم کتێبەی بەردەستیش بەرهەمێکی ڕەنجی هاوبەشی هەردوکمانە، پێم باش بوو لە پاڵ بەرهەمەکانی دیکەی خوالێخۆشبوو "عەبدواعەزیز یامولکی"دا بڵاوببێتەوە. ساڵو شوێنی چاپی کتێبەکە دیارنین، بەڵام بەپێی پێشەکیەکەی خۆی زۆر پێدەچێ دەوروبەری ساڵی ١٩٤٦ هەر لە (تاران) چاپ بووبێ. هەڵەو ناڕۆشنی لە هەر شوێنێکیدا هەبووبێ، هەوڵم داوە پشت بەستوو بە سەرچاوەی متمانەپێکراو ڕاست‌و ڕوونیان بکەمەوە. مامۆستا عەبدولڕەقیب یووسق لە ڕاست نووسینەوەی چەند ناوێکدا یارمەتیی دام، سوپاسی دەکەم.

لێرەدا بۆ زیاتر ناساندنی ناوبراو بە پێویستی دەزانم ئەم چەند سەرقەڵەمەی لەبارەوە بنووسم:

عەبدولعەزیز کوڕی مستەفا پاشا یامولکی‌و پوورزای "شەریف پاشای خەندان"ی نوێنەری کوردە لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریسدا، ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٨٩٠ لە شاری (مەککە) لەدایك بووە، وەختێك باوکی لە فیرقەی ئەرکانی جەنگیی حیجاز بووە. یەکەمجار لە سلێمانی لەلای "عیرفان ئەفەندی" خوێندوویە. ٨ی ئەیلوولی ١٨٩٨ لە بەغدا چووەتە پۆلی یەکەمی قوتابخانەی ئامادەییی موڵکی. پاشان بەماڵەوە چوونەتە ئەستەموول‌و، لەوێ مایسی ١٩٠١ چووەتە پۆلی دووەمی ڕوشدیەی عەسکەریی (بەشکتاش)و، دوا پۆلی ڕوشدیەی لە ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٣١٩ی ڕۆمی (١٩٠٣)دا تەواو کردووە.

ئەمجا دیپلۆمی ڕوشدیەی لە (سیواس) وەرگرتووە. ساڵی ١٩٠٨ لە دووەم پۆلی قوتابخانەی جەنگیی ئەستەمووڵ بووەو ساڵی ١٩١٠ دەرچووە.

بۆ خوێندنی زیاتر چووەتە ئەڵمانیاو، لەوەبەدوا بە یاوەر خراوەتە یەکەم بەتالیۆنی ڕمهاوێژی نموونەیی (نمونه برنجی مزارقلی آلایی) کە پاسەوانی تایبەتی سووڵتان بووەو چەند ئەفسەرێکی لێهاتووی ئەڵمانیا سەرکردەی بوون. کاتێك لەم بەتالیۆنە بووە وەك یاریدەدەر بەشداری شەڕەکانی باڵکان‌و یەکەم جەنگی جیهانیی لە دەردەنیل‌و عێراق‌و ئێران‌و فەلەستین کردووە. دوایی کراوەتە یاوەری سەرکردەی فەیلەقی نموونەییی یەکەم. پاشتر خراوەتە لقی مێژووی جەنگی سەر بە سەرۆکایەتیی ئەرکانی گشتی‌و، دواتر بووەتە یاوەری تایبەتی سەرووەزیر (سەدری ئەعزەم)و دواجار یاوەڕی تایبەتی سوڵتان (وەحیدەلدین). بە هەڵی زانیوە کە لە ئەستەمووڵ بووە، یاسای تا پۆلێکی پێشکەوتوو لە کۆلێجی حقووق خوێندووە. لەپاشدا ناچار بووە دوای چوونە دەرێی سوڵتان لە خانەی خەلیفایەتی، ئەمیش ئەستەمووڵ بەجێ بهێڵێ‌و پەنا بباتە بەر فەڕەنسەو ئەڵمانیا.

دەوروبەری حوزەیرانی ١٩٢٤ تازە لە ئەڵمانیاوە هاتووەتەوە بۆ عێراق‌و چووەتە پاڵ بەتالیۆنی هێزی سوارەی (الهاشمی) کە لە بەغداوە بە سەرکردەییی عەلی ڕەزا بەگو یاوەریی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگو کاپتن "چاپمان" نێردرابوو بۆ گرتنەوەی سلێمانی‌و شکاندنی هێزەکانی شێخ مەحموودی حەفید. بەهاری ١٩٣٦ بووە بە بەڕێوەبەری (النقليات الالية) لە وەزارەتی بەرگری. پێشتریش لە فەرماندەریی قوتابخانەو گەنجینەی سوارە بووە. بەشداریی ئەو جووڵانەوە عەسکەریەی کردووە کە بەکر سدیقیی لە مووسڵ تێدا خافڵکوژکرا. دوابەدوای کوژرانی مەلیك غازی بووە بە سەرۆکی ئەنجومەنی عورفی.

بەر لە هەراکەی ساڵی ١٩٤١ی ڕەشید عالی گەیلانی لابراوەو خانەنشین کراوە. پاشان کراوە بە بەڕێوەبەری پڕۆپاگەندەو، ئەمجا لە ١٩٤٢دا بووە بە کارهەڵسووڕێن (القائم للأعمال)ی عێراق لە ئەفغانستان‌و، دوایی قونسوڵ لە کەراچی‌و ١٩٤٣ لەوێ بووە. ١٩٤٤ بوە بە سکرتێری یەکەمی باڵوێزخانەی عێراق لە تاران. دیسان بووە بە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبردنی (مصلحه نقل الركاب) لە بەغدا.

ئەم سەرهەنگە خانەنشینە ساڵی ١٩٥١ لەگەڵ چەند کەسێکی دیکەدا لە بەغدا "کۆمەڵەی پوولخوازانی عێراق"یان دامەزراندووە. ١٩٧٠ دوو ساڵ بووە لە تاران زیندانی بووە. هاوینی ١٩٧١ لەژیاندا بووەو، لەوەو پاش‌و هەر ( ) کۆچی دواییی کردووە.

عەبدولعەزیز یامولکی کاتێك لە ئەستەموولْ بووە، چالاکیی کوردایەتیی هەبوەو بووەتە ئەندامێکی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان"و نووسینی لە گۆڤاری "ژین"دا بڵاوکردووەتەوە. ناوبراو جگە لەم کتێبە، ئەم بەرهەمانەی خوارەوەیشی هەن:

١-صرخة الظلم: او قضيتي، طهران، ١٩٥٢.

٢-كشف القناع عن بعض الوقائع العراقية، الجزء الاول، بغداد ١٩٥٧.

٣-بنەماڵەی خەندان، ئامادەو پەراوێز بۆ کردنی سدیق ساڵح، گۆڤاری "پەیڤین"، ژ٢، ئۆکتۆبەری ١٩٩٧.

٤-بنەماڵەی یامولکی‌و ژیاننامەی مستەفا پاشا یامولکی، ئامادەو پەراوێز بۆکردنی سدیق ساڵح، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژ٤، ساڵی١، حوزەیرانی ١٩٩٨.

٥-خانەدانی بابان، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "پەیڤین"، ژ٤، دیسەمبەری ١٩٩٨.

٦-بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "مامۆستای کورد"، ژ٢٧و ٢٨.

٧-هەندێ لە مترۆکانی مصطفی یامولکی، بەغدا، ١٩٥٦.

یامولکی لە بیرەوەریە بڵاوکراوەکانیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە بیرەوەریەکی وردی لەسەر شەڕی باڵکان بەجیا نووسیوەو، درێژەی باسی هاوبەشیی دەوڵەتی عوسمانیی لە یەکەم جەنگی جیهانیدا لە کتێبە تایبەتەکەیدا تۆمار کردووە. لەم کتێبە وەرگێڕدراوەیشیدا گوتوویە: بیرەوەریی سەروبەندی یەکەم جەنگی جیهانیی خۆیی لەسەر خراپەکاریی سوپای تورك لە بەرەی شەڕی کوردستانی خۆرهەڵاتدا نووسیوەتەوەو، سەرباسی بابەتەکانی دووەم بەرگی ئەم کتێبەیشی دیاریکردووە. لەو دووەم کتێبە عەرەبیە ناوبراوەیشیدا گوتوویە بیرەوەریەکانی عێراقی چەند بەرگێك دەبن‌و سەرباسی دووەم بەشیی دیاریکردووە. ئومێدم وایە ئەو نووسینانەیشی لەداهاتوویەکی نێزیکدا بکەونە بەرچاو*.

سدیق ساڵح

سلێمانی

٢٣ی حوزەیرانی ١٩٩٩

---

* بۆ نووسینی ئەم ژیاننامەیە سوودم لە بیرەوەریەکانی خۆی‌و دوو لاپەڕەی بەڕێز دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لەسەر ژیانی ناوبراو وەرگرتووە.

بەناوی خوای بەخشندەو میهرەبانەوە
پێشەکیی دانەر

یەکەمین جەنگی جیهانی مرۆڤایەتیی نوقمی خوینو نەهامەتیو ئێشو ئازارکردو، پاش دووەم شەڕی گشتیش وا بەرەو ئاسوودەیی دەبێتەوە. هەوڵو کۆششی هەموو دنیایش بۆ ئەوەیە مرۆڤایەتی ببرێتە دەورانێکی تازەوە.

مەرجە ١٤ چواردە مادەییەکەی (ویلسن)ی سەرکۆماری ئەمریکا لەکۆتاییی ئەو جەنگەدا کە سەرتاسەری جیهانی گرتبووەوە، پەیدا بوو و، دەیانگوت ئیدی گشت میللەتێك خۆی کاروباری خۆی بەڕێوەدەبات. بەڵام ئەم لافو گەزافو بۆچوونانەیش دوای ماوەیەك کەوتنە ئاوەوە.

ئەمجارەیش ئەو سێ دەوڵەتە گەورەیەی کە بە سەرکەوتوویی ماونەتەوەو ئەرکی ڕێکخستنی دنیایان لە ئەستۆ گرتووە، بانگەواز دەکەنو دەڵێن: ئیدی مرۆڤایەتی بۆ ئارەزوو و هەڵپەو مەبەستی سیاسی نابێتە بووکە سەماکەرە. ئەم پەیمانانەیش دیسانەوە بۆ ئەو دەوڵەتە پچووکانەن کە لەژێر چنگیاندا ماونەتەوەو بەدەنگی نووساوەوە چەپڵە بۆ بەڵێنەکانی ئەو دەوڵەتە گەورانە لێدەدەنو، ئەو نەغمانە دووپات دەبنەوە.

مرۆڤایەتیی بێتاوان لەکاتێکدا لەدڵەوە ئارەزووی هەموو ئەو خواستانە دەکات، ئەو نەتەوەی کوردە کە لە چەندین هەزار ساڵەوە لە چیا بەرزەکانی خۆرهەڵاتی نێزیکدا دەژیو لە زوڵمو زۆرێکەوە تووشی زوڵمو زۆرێکی دیکە دەبێ، بەناوی ڕەگەزی خۆیەوە هاوار دەکاتو دەڵێت: زۆر سەیرە لەکاتێکدا دەبینین جیهانی شارستانەتیو مرۆڤایەتی گەلێك یارمەتیی هێندێك لەو میللەتانە دەدات کە بە بێهێزی بەجێهێڵراون؛ بەڵام ئەو میللەتی کوردەی کە لەنێوان سێ یا چوار دەوڵەتدا لەتلەت کراوەو لە هەزاران ساڵەوە پارێزگاریی دابو نەریتو زمانو ڕەوشتی میلیی خۆیی کردووەو دەنگی لە شاخە سەختەکانەوە دەنگ دەداتەوەو لەپێناوی نەفس بەرزیی خۆیدا هەردەم بەرانبەر بە داگیرکەران جەنگاوەو بەرگریی لەخۆی کردووەو سەرکوت کراوە، ئایا کەیو لەکوێوە ئەو خۆرەی بۆ هەڵدێت کە ڕێگای زانستو عیرفانو خۆشگوزەرانیو بەختەوەریی بۆ ڕووناك بکاتەوە؟

مرۆڤایـــەتی پێشـــتر لـــەژێر بـــاری بەســـەرهاتو کارەســـاتە دڵتەزێنـــە جۆراوجۆرەکاندا دەینالاندو، ئێستا شوێنکەوتەی تیـۆری‌و بـیرورای نوێیـە. لـەکاتێکدا مرۆڤایـەتی بـەدڵێکی پـڕ هەسـتی رەزامەندییـەوە بـەرەو ئـەم بـیرە نوێیەو ڕووداوەکانی دەچێ، بەشێکی حکوومەتەکان بە کاریگەریی ئـەم گـورزە ڕووخاون‌و بەشێ لە گیانەلادان. ئەو حوکمدارو سەرۆک‌و دەستەو حیزبانـەیش کە بۆ دابینکردنی مانـەوەی دەسەڵات‌و پێگـەی خۆیـان گەمـەیان بـە خوێـن‌و گیـانی مـرۆڤ دەکـرد، بەرانبـەر بـەم گۆڕانکاریانـەی دنیـا هێندێکیـان لـە تاجەکانیان‌و هێندێکیشیان لە سەریان جیابوونەتەوە.

هێندێك لە سەرۆکانی میللەتان پەلەقاژەی پڕکردنی گەنجینـەو گیرفانیانـە، بۆیـە دەسـتوورە دانراوەکـانی ئاینـە جیاجیاکانیـان بـۆ بـیرورای شەخسـی‌و نەتـەوەیی‌و دژایـەتیی مرۆڤایـەتی لێکداوەتـەوە. هەرچـەندە بـۆ توندوتـوڵ‌و جێگیرکردنی جێ‌پێیان‌و بەردەوامیی دەسـەڵاتیان بـەفیت‌و سیاسـەت هـەوڵی بەگژیـەکداکردنی مرۆڤایـەتییان داوە، بـەڵام مـەحکوومی لـەنێوچوون یـا حاڵەتێکی ڕووخان بوون.

ئایـا ئەوانـەی کـە ئـەمڕۆ مەشـخەڵی ڕوونـاکیی بـیروبۆچوونی نوێـی مرۆڤایەتییان هەڵگرتووەو دەڕۆن‌و دەیانەوێ گەردنی مرۆڤایەتی‌و میللەتان لە دیلی رزگار بکەن، دەرمانێك بۆ دەردەکانی میللەتی کوردیش دەدۆزنەوە؟

ئەوا منیش کورتەیەکی مێژووی ڕاپەڕینەکانی کوردم هەر لە سەرەتاوە تا ئـەمڕۆمان نووسـیوە کـە لـە سـەروبەندە جیاجیاکـاندا بـەهۆی کۆبوونـەوەی دەردەکانـەوە دەتەقینـەوە. هـەر بـەو بۆنەیەیشـەوە کاتێك سنووری نەتـەوەییی کوردانم لـەو خاکانـەدا کـە تێیـاندا دەژیـان‌و ژمارەیـان‌و ژمـارەی ئەرمەنیـەکانی هاونیشتمانیان‌و پێویستی هـەبوونی دۆستایەتی‌و هاوکاریی نێوان ئـەم دوو میللەتەیشم خستوونە بـەرچاوی کەسـانی پێوەندیـدار، ویسـتوومە خزمـەتی ڕاستییەك بکەم.

کتێبەکەمم لە دوو بەرگدا ڕێکخستووە:

پـاش ئـەوەی لـە یەکـەم بـەرگدا هێندێك باسم سـەبارەت بـە کوردسـتان نووسیوە، دووەم بەرگی کتێبەکـەم ئـەم باسـانەی لـەخۆگرتووە: زیاتر لـەبارەی یاخیبوونی کوردانی کوردستانی تورکیاوەیە بەهۆی ئەو نەهامەتیانـەوە کـە تووشیان هاتوون. ژیانی کوردانی ئێران لە ئیدارەیەکدا کە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ ژیانی کوردانی تورکیـاو بـە تایبـەتی کوردانـی عـێراق‌و بارودۆخیـاندا

هەیــە. ســەبارەت بــە خێڵاتـــی کــورد بەگشــتیو ڕۆحیــەتو ورکردنــەوەی کەموکوڕییان.

مەبەست لە نووسینی کتێبەکەم بە زمانی تورکی ئەوەیە: ئەو کوردانەی کە بەسـەر وڵاتـانی جیاجیـادا دابەشـکراون، ئـەم زمانـە دەزانـن. ئـەم کتێبـەم لـە داهاتوویـەکی نـێزیکدا بـە زمانـانی جیـاواز بڵاودەبێتـەوە. مـن بـەم خزمەتـە چکۆلەیـــەی میللەتـــە گـــەورەو قارەمانەکـــەم کـــە ئـــەوەندەی گەورەییەکـــەی بەشخوراوە، سوپاسو قەرزەکانم دەکەمە دیاری بۆ گیانی باوکی کۆچکردووم "مستەفا پاشا" کە بە خەفەتی زۆری بینینی ئەم بەشخوراوییە سەری نایەوەو، بۆ گیانی ئەوانەی کە لەرێگای کوردایەتیدا شەهید بوونو، بۆ گیانی سـەرجەم شەهیدانی کورد.

ناونیشانی هەمیشەیی: عەزیز یامولکی

بەغدا- گەڕەکی وەزیرییە(عێراق) تاران/ ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٦

١-كوردو رابردووی

مێــژووی حاشــاهەڵنەگری درووســتبوونی جیــهان، وەك لــەلای زانایــانو شــارەزایانی زانســتو عیرفــان ئاشــكرا بــووە، نادیــارەو نییــە. نووســراوە ئاســـیفیەكانو مێـــژوو و بـــاسو خواســـی نەتـــەوە جۆراوجۆرەكـــانو بەندوباوەكانیش شتێكی بنەبڕیان لەوبارەیەوە تێدا نییە. رووی زەوی، بەپێی ئەو ئەنجامانەی كە لە هەڵكەندنی زەویدا بەدەست هاتوون، تووشی گەلێك گۆڕانكاریی كاریگــەر بــووە؛ دەركــەوتووە تۆفــانی تایبــەتو گشــتیی تێــدا قەوماون.

ئەگەر بێتوو شێوەی ئەو گۆڕانكاریو كاریگەریانە لەڕووی هونەرییەوە ورد بكرێنەوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە كە گۆی زەوی یەكجار كۆنەو؛ زۆر لـەمێژە بیریارانی جیهان لە هەوڵی دەستەبەركردنی هێندێك بەڵگەدان لەو ئاسەوارە دێرینانەوە بۆ بەدەستهێنانی زانیارییەكی تەواو لەبارەی زمانو جـۆری ئـەو ئادەمیزادانەوە كە لەسەر ئەم گۆی زەویە ژیاون، بەتایبەت سەبارەت بە ژیانی حەزرەتی (ئادەم) كە بە (باوكی مرۆڤ) ناوی دەبەینو چەند هەزار یا چەند ملیۆن ساڵێك لەمەوبەر بەشێوەیەكی ڕاستو ڕەوان دروست بووەو، ئیدی پاشتر ئادەمیزاد بە هەر چەشنێك بووە بەجیهاندا بڵاوبووەتەوە.

هێندێك باسی مێژوویی كۆن كە زانایانی سروشت پەسندیان كردوونو قورئانی پیرۆزیش لایەنگرییان لێدەكات، دەڵێن تۆفانی (نووح) لە ئاسیای گچكە ڕوویداوەو كەشتیەكەی نووح لەسەر چیایەك گەیشتووەتە وشكانی كە بە چیای (جوودی) ناوبراوە. لەبەر ئەوەی ئەو چیای (جوودی)یە لە كوردستان بووە، مرۆڤەكانی نیشتەجێی ئەو ناوچەیە چەند كۆمەڵێكیان پێكهێناوەو بەو دەوروپشتەدا وەربوون.

جیاوازیی ئەو هەرێمانەی كە تێیاندا جێگیر بوون، كارێكی زۆری كردووتە سەر ڕەنگو ڕوخسارو زمانیشیانو چەندین شێوەزمانیشی لێ كەوتووەتەوە. وەكوو لەسەرەوە باسمان كرد، نەژدای ئاری لەنێو ئەو نەتەوانەدا كە چەندەها لقیان لێ بووەتەوە، پەیدابووەو، لە رۆژانی تاریكی مێژووەوە تا ئەمڕۆ، وێڕای جیاوازیی زمانو شوێنەوار، لە چەند هەزار ساڵێكەوە نیشتەجێ بوون. نە گەمارۆی دەوڵەتانی بەهێزی وەكوو كلدانو ئاشوورو رۆمو، نە هێرشی

داگیرکەرانی عەرەبو شالاوی جیهانسووتێنی مەغۆلو، نە گۆڕانکاریی دیکەی جیهان نەیانتوانیوە ئەم میللەتە لە خاکی خۆی دابڕن.

مێژوو پێمان ڕادەگەیەنێ کە کوردان لەپێش چوار تا شەش هەزار ساڵەوە لە دەوروبەری زاگرۆس نیشتەجێ بوونو، هیچ یەکێك لە خۆرهەلاتناسان بەڵگەیەکی دەست نەکەوتووە تا ئەم ماوەیەی بۆ سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر پێ کەم بکاتەوە. هێندێك کۆنە مێژوونووسی ئێرانیی وەك (فیردەوسی)، پاڵپشت بە چیرۆکە کۆنەکانی کورد، دەڵێن ئەو لاوانەی کورد کە خۆیانیان ڕزگار کردووەوگەیشتوونەتە چیاکانی بە (تووره یووب) ناسراو، دوایی بەکورد ناونراون.

(شانامە/ یەکەم بەرگ)

چو ضحاك بر تخت شد شهریار　　　برو سالیان انجمن هزار

چنان شد که هر شب دو مرد جوان　　　چه کهتر چه از تخمه پهلوان

بکشتیو مغزش برون آختی　　　مر آن اژدهارا خورش ساختی

دو پاکیزه از کشور پادشا　　　دو مرد گرانمایه پارسا

یکی نامش ارمایل پاکدین　　　دگر نام گرمایل پیشبین

ارمایل و گرمایل برای خلاص جوانان از کشته شدن چارەء اندیشیده یاخود قرار گزاشتند که بجای مغز سر یکجوان مغز سر گوسفندرا بضحاك بخوانندو بران وسیله یکی از دوتن را از مرگ خلاص دهند.

یکی را بجان داد زنهار گفت　　　نگر تا نیاری سرا ندر نهفت

ازین گونه هر ماهیان سی هزار　　　ازیشان همی یافتندی روان

چو گردآمدی مرد از ایشان دویست　　　بر انسان که نشناختندی که کیست

خورشکر بدیشان بزی چندو میش　　　سپردیو صحرا نهادی بەپیش

کنون (کرد) از آن تخمه دارد نژار　　　که آباد باید بدل برش یاد

واتە زوحاك کە بوو بە پاشاو چووە سەرتەخت، هەموو شەوێك دوو لاوی لە نەژادی پاڵەوان، واتە نەژادی پەهلەوی، دەکوشتو مێشکیانی دەردەهێناو دەرخواردی ئەژدیهاکانی دەدا. وڵاتی پاشا دوو مەردی فارسی دڵپاکی لێ بوو:

یەکیان (ئەرمایل)ی ئاینپاكو ئەوی دیکەیان (گەرمایل)ی پاشەڕۆژچاك. ئەوانە بیریان لە چارەسەرێك کردەوە تا ئەم لاوانە لە مردن قوتار بکەن. بۆیە بڕیاریان دا لەبریی مێشکی لاوێك، مێشکی مەڕێك بدەنە زوحاكو، بەوپێیە گیانی لاوێك لە دوو لاو بپارێزن. داوایان لەو لاوە دەکرد کە لە مردن ڕزگار دەبوو، جارێکی دیکە خۆی دەرنەخات. بەمجۆرە هەموو مانگێك (٣٠) سی لاویان لە چنگی مردن دەردەهێنا. ئەو لاوانە بەبێ ئەوەی یەکدی بناسن، دووسەد کۆمەڵیان پێکهێناو بەرەو بیابانەکان بوونەوەو نەژادی کورد لەو لاوانەوە پەرەی سەند.

ئەم چیرۆکەی (فیردەوسی) ڕاست بێ یان نا، دەریخستووە کوردانو ئێرانیەکان لە یەك نەژادی (ئاری)نو ئەو کوردانە هیچ کاتێك تۆرانیو سامی نەژاد نەبوون. هێندێك لە مێژوونووسان نووسیویانە: کوردان ڕێگایان لە لەشکری بەناوبانگی یۆنانیی (ئێگزینۆفۆن) گرتووەو؛ بەهێزێکی شەش هەزار کەسییەوە لەگەڵ (ئەسکەندەر)ی مەکدۆنیدا هاوبەشیی جەنگی (دارا)یان کردووەو، هێزەکانی مەکدۆنی ئێرانیان تا خۆرهەلات داگیرکردووەو سەرا ناودارەکەی (هەخامە نشهان)یان سووتاندووە. کوردان ژیانی دیلیان قبووڵ نەکردووەو بەرەو چیاکان کشاونەتەوەو؛ بەم شێوەیە لە زەریای (خەزەر)ەوە تا کەنداوی (بەسرە) لە هەموو دۆڵو چیا بەرزەکاندا ئاگری ڕاپەڕینیان هەڵایساندووەو، بەوە سەڵتەنەتی (ئەسکەندەر)و دەورانی (سلووقی)یەکانیان پێچاوەتەوە.

ئەگەر ڕاگەیاندنی بێبنچینەی دوا چارەکی ئەم سەدەیەی تورکچیەکان وەلا بنێین کە حەزرەتی (محەمەد)ی پێغەمبەری ئیسلامیان لە نەژادی عەرەب پێ جیاکردەوەو کردیانە تورکو، نەژادی کوردیشیان پێ سڕیەوەو کردیان بە تۆرانی؛ دەبینین زانایانی مێژوو زۆر بەڕوونی باسی ئەو حکوومەتانەیان کردووە کە میللەتی کورد لە رابردوودا بەناوی (ماد)ەوە نێزیك بە زەریای سپی دایمەزراندو، سنوورەکەی لە (ئەدەنە)وە تا (تەورێز)ی باکووری ئێران درێژبووبووەوەو پانتاییەکەی بریتی بوو لە ٦٠٠ شەشسەد میلی چوارگۆشە.

کاتێك سەدەها ساڵ بەر لە دایکبوونی (عیسا)، (ئێگزینۆفۆن) بە ١٠ دە هەزار سەربازی یۆنانییەوە بەنێو کوردستاندا کەوتە پاشەکشە بەرەو وڵاتەکەی خۆی، کوردان زۆر بە تێپەڕبوونی ئەم یۆنانیانە نیگەران بوونو، بۆ بەرجەستەکردنی ڕقو کینەیان دژ بەو هێزە بیانیە، ئابڵووقەیان داونو، بە

تلۆرکردنــەوەی تاشــەبەردی گــەورە لــە چیاکــانی دەوروبــەرەوە یەخــەگیری کارەساتێکی گەورەیان کردوون.

پرۆفیسۆر دکتۆر (فریج) کە یەکێکە لە پرۆفیسۆرەکانی بەشی خۆرهەڵاتی ئەکادیمیای بەرلین، ٣٠ سی ساڵ لەمەوبەر مێژووی کوردستانی لە کتێبێکی ٤٠٠ چوار سەد لاپەڕەییدا بڵاوکردووەتەوەو زانیارییەکی گرنگی لەبارەی نەژادی کوردەوە بەرچاوخستووە. کتێبە زمانەوانیەکەی ئەکادیمیای پترسبۆرگ کە بە زمانی ڕووسیو کوردییەو لە ٨٣٠٧ وشە پێکهاتووەو، لێکۆڵینەوە بەراوردکاریە زانستیەکانی دکتۆر (سەیج)ی یەکێك لە مامۆستایانی خانەی هونەری (کامبریج)و پسپۆڕی نووسینی زمانی ئاشووریو، نووسینەکانی (سێر جۆن مالکۆلم)ی بنووسی ئینگلیز لەبارەی مێژووی ئێرانەوەو، نووسینەکانی (فۆن هاممەر)ی مێژوونووسی ناوداری نەمسە؛ تێکڕا چەند شاکارێکی زۆر گرنگن. لێکۆڵینەوە مەزنەکانی پرۆفیسۆر (ئۆسکار مان) لە ئەڵمانیا لەبارەی کوردانی ئێرانو موکرییەوەیەو؛ چەند کۆمەڵە بابەتێکی ئەدەبیو زمانەوانیی لە کتێبەکەیدا کە ١٢٠٠ لاپەڕە زیاترە، بڵاوکردووەتەوە.

کتێبەکەی دکتۆر (سەیج)ی ئینگلیز کە بە (نولدەککە) بەناوبانگ بووە، پێوەندیەکانی پێش زاینی کوردی دیاربەکرو دەوروبەریی لەڕووی چیرۆكو شیعرەوە لەگەڵ هیی کوردی ئەمڕۆدا بەراورد کردووەو پێوەندیی ئەتنی (عرقی)یانی شیکردووتەوە. کتێبەکەی (بۆستینگ) سەبارەت بە گەردان (صرف)ی کوردیو، کتێبە دانراوەکانی (لیخ) لەبارەی کوردانو (خالدی)یەکانی باکوورەوە بەناونیشانی (بەدواداچوونەکان)ەوەو، کتێبەکەی (بلاو) لەسەر خێڵەکانی کورد کە بەناوی (زانیاری)یەوە دایناوەو، کتێبەکەی (ئالبەرمان)ی مێژوونووسی فەڕەنسەیی کە باسی کوردانی لە یەکەمین سەدەکانەوە بە جیهان ئاشنا کردووە، بایەخێکی زۆریان هەیە.

کتێبەکانی (سێر جۆن مالکۆلم)ی خۆرهەڵاتناسی بەناوبانگی ئینگلیزو، نووسینەکانی ئەم دواییەی (مێجەر سۆن) لەسەر کوردستانو، باسەکانی (ئەمین زەکی بەگ) کە مێژووی ڕابردووی کوردی زۆر بەجوانی ڕۆشن کردووەوتەوەو، بەڕێزان (فرایزەر)و (میزلین گەن)و (ئاگنەر) کە سەدەی هەژدەیەم بە کوردستاندا گەڕاونو، (ف. فلیانۆف زێرنۆف)ی خۆرهەڵاتناسی ڕووس کە ساڵی ١٨٦٥ (شەرەفنامە)ی لە فارسیەوە وەرگێڕاوەو لە ڕووسیا

چاپی کـردووەو، نووسـینەکانی مێجـەر سـۆن لـەڕووی ژیـانی نەتـەوەییی کوردانەوە زۆر بایەخدارن.

ئەکادیمیایـــەکی سیاســـی بـــەناوی (ئـــەکادیمیای دیپلۆمـــاتیك ئینتەرناسیونال)ەوە لە پاریس هەیە. ئەم ئەکادیمیایە کە لە باڵوێزو چاودێران پێکهاتووە، چواردە ساڵ لەمەوبەر ئەندامەکانی بریتی بوون لە (٥١٢) کەس؛ لەمانە ٤٧یان وەزیرانی دەرەوە بوونو، ئەندامێکی ئەو ئەکادیمیایە بەڕێزێك بوو بەناوی (مسیۆ باسـیل نیکیتـین)ەوە کـە سـاڵی ١٩٣٣ کتێبێکـی بـەناوی (دیکسیۆنەر دیپلۆماتیك)ەوە لە پاریس بلاوکردەوەو، یەکەم بەرگی لە لاپەڕە ١٢٠١ بەدواوە گوتارێکی زۆر گرنگی لەبارەی کوردستانەوە تێدایە. هـەردوو خەباتکەری گەورە (حاجۆ ئاغا)ی سەرخێڵی (هەڤێرکان)و جەلادەتی بەدرخان بەگ ئەو گوتارەو نامەیەك کە (مسیۆ باسـیل نیکتـین) بـە زمـانی تورکـی بـۆ بەڕێزیانی ناردووە، وەریانگێڕاونو، بەمە خزمەتێکی شایانی کوردایەتییان کردووەو لە ژمارە حەوتەمی بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی (هاوار)دا بەناونیشانی (مەسەلەی کورد لە ڕوانگەی بیانییەکەوە)وە بڵاویان کردووەوتەوە.

من لێرەدا چی لەو شاکارەدا گوترابێ لەسەر مەسەلەی کـورد بەگشـتیو بەشـی پێوەندیـدار بــە کوردســتانی عێراقــەوە بەتایبــەتی بـۆ خوێنــدەواران رادەگوازم. جەنابی (مسیۆ باسیل نیکیتین) لە نامەکەیدا وەهای گوتووە:

"ڕۆژانی جەنگی گشتی کە لە ڕووسیا بووم، بۆ یەکەمین جار پێوەندیم بە کوردانەوە کرد. لەوێ ئاشنای شەڕکەرىو لێهاتوویی فیکریی ڕەچەڵەکەکەتان بووم. لەلایەکی دیکەوە هەوڵمداوە ئەو پشێویانە لەسەر کوردان کەم بکەمەوە کە بەهۆی جەنگەوە دووچاریان بووبوونو بەهیچ شێوەیەك بەلای مەبەستی نەتەوەییانەوە نەدەچوون. هەورەها بووبووم بە مایەی ڕێکخستنی پێوەندیی نێوان کوردانو سەرکردایەتیی عەسکەری. ئەو کتێبی گفتوگۆیەی کە بە زمانی کوردیو ڕووسی بڵاوم کردبووەوە، لێکحاڵیبوونی کوردانو مەسیحیەکانم تێدا ئاسان کردبوو.

یەکەم مامۆستای کوردیم (مەلا سەعیدی نەهری)ی قازیی کوردستان بوو. دواجار لە پاریس درێژەم بە لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونەکانمدا. نووسینەکانم لەوبارەیـەوە لـە گۆڤارەکـانی قوتابخانـەی زمانـە خۆرهەڵاتیـەکانی لـەندەنو کۆمەڵەی ئەتنۆگرافیای (ئاسی فرانسن)و جیهانی ئیسلامو هێندێك ڕۆژنامەی کاتیدا بڵاوکردوونەوە.

چەند قسەیەك لەبارەی ئەو گوتارەوە دەكەم كە كانوونی دووەمی ١٩٣٢ لە (دیكسیۆنەر دیپلۆماتیك)دا بلاوم كردبووەوە:

بەتایبەت دەرهەق بەعێراق، گەرەكە ئاماژە بۆ ئەم خاڵە بكەم كە حكوومەتی ناوبراو كاتێك لە ٣ی ئەیلوولی ١٩٣٢دا لە (كۆمەڵەی نەتەوەكان)دا قبوول كرا، ئەو بەڵێنانەی وەكوو پێویستو بەتەواوی لێ وەرنەگیرابوون كە كۆمسیۆنێكی تایبەت ڕێكیخستبوونو ڕۆژی ١٩ی مایسی ١٩٣٢ مۆری ڕەزامەندی لە بەندەكانی درابوو. ئەو پەیماننامە یەكلایەنیەی حكوومەتی بەغدا بەرانبەر بە كۆمەڵەی نەتەوەكان، بە بەیاننامەو بەڵێن نەژمێردرا.

(مسیۆ پۆل بۆنكۆر)ی نوێنەری فەرەنسە كاتی كۆبوونەوەكە سەبارەت بە گوێنەدانی كۆمیتە بەو هەموو ئەگەرانە كە كۆمسیۆنی گشتیی ئینتیداب ڕەچاوی كردبوون، نیگەرانیی خۆیی ئاشكرا كرد. من لێرەدا حەزدەكەم پەڵپو بەهانەكانی (مسیۆ پۆل بۆنكۆر)تان بیربخەمەوە كە گوتوویە:

بەم شێوەیە ڕژێمێكی نێزیك بە موختاریەتی ئیداری بۆ كوردان دادەمەزراو، سەرەنجام ئەو كاری كۆنترۆڵكردنە كە بۆ كۆمەڵەی نەتەوەكان ڕێكدەخرا، لە داهاتوودا زۆر ئاسان دەبوو. بەڵام ئەوی لە پەڵپو بەهانەی نوێنەری فەرەنسەو كۆنترۆڵی نەتەوەكاندا پێویست بێ بۆ كەمایەتیەكانی عێراق بكرێت، بەم پێیە پێویستە كوردانی عێراق بزانن سوود وەربگرن. كاتێك كۆنترۆڵی كۆمەڵەی نەتەوەكان سەرقاڵی باسو لێكۆڵینەوەكانی خۆی بوو، جێی داخێكی زۆر ئەوەبوو: فڕۆكەكان لە مانگەكانی نیسانو حوزەیرانی ١٩٣٢دا دێهاتەكانی ناوچەی (بارزان)یان بۆردومان كرد.

لەلایەكی دیكەوە، وێڕای بەشداریی بێهەستو خوستی مانگی ئابی ١٩٣٣ی كوردان لە ڕاپەڕینەكەی ئاشووریەكاندا، مایەی ڕێزو پێزانینە كە (مار شەمعون) لە ڕاپۆرتی ٨ی ئەیلوولی ١٩٣٣یدا بۆ كۆمەڵەی نەتەوەكان گوتوویە: كوردان دەتوانن لەگەڵ ئاشووریەكاندا پێكەوە بژین.

هەرچی توركیایشە، ئەم دەوڵەتە لە (كۆمەڵەی نەتەوەكان)دا قبوول كراو؛ كاتێك چووە نێو كۆمەڵە، دیسان سەرژمێریی كەمەنەتەوەكانی ژێر ڕكێفی خۆیی تێدا نەكرایەوە. بارودۆخی ئێستای كوردانی توركیا، لەو نامە كراوەیەدا كە ئەم دواییە بۆ سەركۆماری توركیاتان ناردبوو، بە شێوەیەكی هێندە ئاساییو بەجێ ڕوون دەكەنەوە كە ئیدی پێویستم بەوە نییە بچمەوە سەر ئەم باسە.

گەشـــتیارێکی بوێـــرو ئـــازای فەڕەنســـەیی بـــەناوی (بـــاروون ڕوونـــە دوفانشۆن)ەوە نیسانی ساڵی ١٩٣٣ بە تەنێو بە یاوەریی ڕێبەرێك بە ناوچە کوردنشینەکەی سنووری نێوان ئەرزرومو ئێراندا گەشتی کردووەو گوتوویە: ئارامیو ئاسوودەیی لەو ناوچەیەدا بەرقەرارن. مادام ڕوونە دوفانشۆن لە کۆنفرانسێکی ئەم دواییەیدا ئەو پڕۆپاگەندەیەی بەدرۆخستووەتەوە کە لەسەر دڕندایەتیو چەتەگەریی کوردان بلاوکراوەتەوەو، بە گوزارشتێکی زۆر جوان گوتوویە: کـوردان لـە نـەژادی تایبـەتی (ئـاری)نو، کەسـانێکی خۆڕاگـرو جوامێرنو حەز بە ژیانی سەربەخۆیی دەکەن.

ئەم شایەتیەی مادام دوفانشۆن بۆ ئێمە بە شێوەیەکی تایبەت شایستەی سەرنجە، چونکە ناوبراو ماوەی سێ حەفتە بەشداریی ژیانی خێوەتنشینیی کوردی کردووە. ژیان بەسەربردنی ئەو خانمە لەنێو کوردانـدا بـۆ هیـچ مەبەسـتو هیوایـەکی سیاسـی نـەبوەو، تـەنیا بریتـی بـووە لـە خسـتنەڕووی پاراستنی ئافرەتێك کە بە خاکەکەیاندا تێپەڕ بووە. بە ئومێد بین ئەو برینە کە تووشی کوردستانی تورکیا بووە، گۆشتەوزوون بێو؛ حکوومەتی ئەنقەرەیش لە ئەنجامدا بە شێوازێکی مرۆدۆستانە لەگەڵ کوردانی ژێـر دەسـەڵاتیدا بجووڵێتەوە.

کـەمێکیش باسـی کوردانـی کۆمارەکـانی ئەرمەنسـتانو گورجسـتانو ئازربایجانی ڕووسیا دەکەم:

ژمارەکانی تشرینی دووەمو کانوونی یەکەمی ١٩٣٣ی گۆڤاری ئەرمەنی کە بە زمـانی ئینگلیـزیو بـە نـاوی (ماسـیس)ەوە بڵاوکراوەتـەوە، دەریخسـتووە دامەزراوە زانستیەکانی ڕووسیا پشـت بەسـتوو بـە بنچینەیـەکی نەتـەوەیی کـوردان هـەوڵو کۆششـێکی پڕبایـەخ بـۆ کامڵبوونیـان دەدەن. ئـەو هـەوڵو کۆششانە تا ئێستا لێیان کۆڵدراوەتەوە. مانگی کانوونی دووەمی ئەمساڵ لە (تفلیس) بانگهێشتنی سـازکردنی کۆنفرانسـێك کـراوە. دەزگـای (ملیلـتر) لـە هـاوینی ڕابـردوودا دەسـتەیەکی پێکـهاتوو لـە پڕۆفیسـۆر (شـامیلۆف)و پڕۆفیسـۆر (میللـەر)ی مافنـاسو پرۆفیسـۆر •بـت یوخـان)ی نـاردبووە ئازربایجـانو گورجسـتانو ئەرمەنسـتان. ئـەو دەسـتەیە بـۆ هێنانـەدیی کوردستانێکی وێژەیی هەموو جۆرەکانی زمانی لە ناوچە کوردنشینەکانی (ئابارین)و (تالین) کۆکردبووەوە. کوردانی کۆچەر لە گوندەکـاندا نیشـتەجێ کـراون. مامۆسـتایانی کـوردی دەرچـووی (ئـەکوول نۆرمـاڵ)ی یـەریڤان، لـەو

قوتابخانه سەرەتاییانەدا کە لە گوندەکاندا کرابوونەوە، خەریکی پێگەیاندنی لاوانی کورد بوون بە زمانی خۆیان.

پسپۆڕەکانی شێوەکانی زمانی کوردیی وەك (بەتویان)و (ئەمینی عەڤدال)و (حەجیێ جوندی)و (جەردوبی گەنجۆ)، بە چاودێریی پرۆفیسۆر (خاچاتریان)و (شاپانتیسیان)، کتێبێکی ڕێزمانیان بڵاوکردووەتەوەو بریتییە لە (١٠٠٠٠) وشەو، ماوەی پتر لە سێ ساڵیشە بۆ هێنانە گۆڕێی زمانێکی ئاسانو یەكئاهەنگ هەوڵی کۆکردنەوەی وشەو زاراوەکانی کوردی دەدەن. ئەم کتێبی ڕێزمانە کە لە یەریڤان بڵاوبووەتەوە، شاکارێکی گرنگو گرانبەهایە. وێڕای ئەوە، فەرهەنگەکەی (م. ف. ژوستی) و (ئا. ژابا) کە ساڵی ١٨٧٩ لە پترسبۆرگ چاپکراوە، هاوڕێیەکی بەڕێزی هەموو بنووسێکی کوردەو نرخی خۆیی پاراستووە.

ئەوکاتەی کە کۆتایی بە قسەکانم دەهێنم، بەداخو پەژارەیەکی زۆرەوە یادی لەدەستچوونی پرۆفیسۆر (مارکۆلوو)ی بنووسێکی کوردی ئاشووری نەژاد دەکەینەوە کە زستانی پار لە مۆسکۆ کۆچی دوایی کردووە.

سەرجەمی کتێبە کۆنەکانو شوێنەوارەکانی دیکەیش ڕایدەگەینن: ئەو نەتەوانەی کە لە چیاکانی خۆرهەڵاتی ئاشوورستان نیشتەجێ بوون، کورد بوونو بە شێوە ناسراونەتەوەو، (ئەکباتان) لەکۆندا پێتەختی میدیا بووەو باپیرانی کوردی تێدا ژیاوە. ئەو کوردانەی کە لە نەژادی (ئاری)ن، هیچ کاتو ڕۆژگارێك سیماو نیشانەیان لەهیی (تاتار) و (مەغۆل) ـەکان نەچوە. بەپێچەوانەوە لێکچوونێکی زۆریان لەگەڵ مرۆڤە ئەوروپاییەکاندا هەیە.

ئەو سەڵتەنەتی ئاشووریەی کە ئاسەوارە بەنرخەکانی مۆزەخانەکانی ئەمڕۆی جیهانیان پڕکردووە، (کەیخوسرەو)ی گەورە کە سەدەها چەرخ لە مەملەکەتانی ئاشووردا لە مشتومڕو کوشتاردا بوو، بە سوپا زەبەلاحەکەی کە لە کوردانی میدی پێکهاتبوو، کۆتاییی پێ هێناو کوێری کردەوە. کوردان ئەوکاتە ناوەندی کۆبوونەوەیان لە کوردستانی ئێستادا بوو کە خۆرهەڵاتی لە ئەفغانستان بوو و خۆراوایشی لە دەوروبەری ئەنقەرەوە تا دەشتاییی (خیمانە) پەلی هاوێشتبوو.

(ئەولیا چەلەبی)ی گەشتیاری بەناوبانگی عوسمانی ساڵی ١٠٦٥ی ك بە هەموو کوردستاندا گەڕاوە. لەو ڕوانگەیەوە کە لە کتێبەکەیدا لێی دوواوە، سنووری کوردستان لە باکوورەوە لە (ئەرزڕۆم)ەوە دەست پێدەکاتو لە

(بەسـرە) دەبڕێتــەوەو (وانو هــەکاریو جزیـرەو ئـامێدی)ش هــەر لــەنێو ئــەم سنووورەدان. بۆیە کوردانـی بە نـەژادی تۆران لەقەڵەمداوە. نازانم بە چ جـۆرە سەیرو سەمەرەیەك یادی ئەم مێژوونووسە هیـچو پـووچو سەرلێشـێواوانەی تورك بكەینەوە؟

هێندێك بیریاری سەیر یان كەم عەقڵی نێو عەرەبیش، زیرەكیی خۆیانیان پێشـانداوەو گوتوویانـە کـورد لـە نـەوەی خـالیدی کـوڕی وەلیـدنو پـەرەیان سەندووە. کوردان بە قەناعەتی هەموو ئـە خۆرهەڵاتناسـانە کـە لـە کوردیـان کۆڵیوەتەوە، لە مێژووی هەزاران ساڵەیانەوە تا ئەمڕۆ سەریان لە ئاستی هیچ کەسێکدا نەوی نەکردووەو، لەپێناوی داواکانیاندا یا کوژراو بوون یان بکوژو، سوپاکانی داگیرکەران نەیانتوانیوە ئەم نەژادە لەنێوببەن. کوردان لەو ڕۆژەوە کە لە مێژوودا ناسراون، بە ئازادی ژیاونو نەژادو زمانی ئارییان پاراستووەو بە خۆشحاڵییەوە هاتوچوویان کردووە.

قورئانی پیرۆز لە سوورەتی فاتیحـەدا فەرموویـە: "ستدعون الى قـوم أولي بأس شديد". ئەم ئایەتە پیرۆزە تایبەتە بەکوردو دەریخستووە چ دەسەڵاتو توندوتیژییەکیان هەیە. جەنابی (مێجەر مارك نۆئێل)ی شارەزای زمانـەکانی کـوردیو فارسـی، پـاش جـەنگی جیـهانیی ڕابـردوو و دوای گەڕانــەوەی لــە گەشتێك کە بۆ کوردسـتانی کردبـوو، گوتبـووی: "نەوەیـەکم لـە خۆرهـەڵاتدا نەدیوە ئەوەندەی کورد زیندووبێو، هیچ میللەتێکم نـەدیوە هێنـدەی ئـەوان شایانی سەربەخۆیی بێ. حەیفو مخابن کە ئەوروپا تائێستا ئەم میللەتەی بە شایستەییی خۆی نەناسیوە".

ســەرباری ئـەوەی کــە نەتــەوەی کـورد لــە دروســتبوونیەوە دەمــارگرژو بەزەبروزەنگە، گەمارۆی نەتەوە جۆراوجۆرەکانیش کە کاری کردووەتە سەر دەوروبەرە ماددیەکەی، ئـەوەندەی دیکـە کوردانـی توندوتیـژ کـردووەو هیـچ کۆتو بەندێك قبوولْ ناکەنو ژیانی ئازادانەیان لـەچیاکاندا بووەتـە شـتێکی سروشـتی. کـوردان بـەو هۆیــەوە لـە ژیانیـاندا دواکـەتوونو نەیانویســتووە ڕێککەوتنێکی گەورەو پیرۆز لەنێو خۆیاندا سازبدەن.

ئەو گیانە کە هەر دەورانێکی سەدەکانی پێشوو لـەنێوان میرنشـینەکانی کـورددا دروسـت بووبـوو، هـەموو کـاتێك بــە پێکـهێنانی کۆنفیدراسـیۆنێكو کۆمـارێکی شـیاو لـەباربووە بـۆ بەدەسـتهێنانی دەوڵـەتێك. نـە پـێڕەویی ئـەو شێوازەیان کردووەو نە یەکێتییەکیان خوڵقاندووەو، نەیانویستووە سەر بـۆ

گەورەیەکیان دابنەوێنن‌و، هەردەم سەرئازاد ژیاون. ئەو میرنشینە بەهێزانەیش کە جاروبار دامەزراون، هەمیشە بەهاندانی دراوسێکانیان یا بەهۆی ناکۆکیی نێوان خۆیانەوە تووناوەوو نەماون. هەرچەندە نەتەوەی کورد نەیتوانیوە بە کۆمەڵی دەربکەوێ، هەموو کوردێك بزانێ یا نەزانێ هیچ کاتێك دەستی لە زمان‌و ئەو داب‌و نەریتە تایبەتانە کە ناسنامەی نەتەوەییی پێکدەهێنن، هەڵنەگرتووە.

کوردان بە مێژوو میللەتێکن، خاوەنی ناسنامەی تایبەتی خۆیان‌و تائەمڕۆیش بەشێکی دیاری ژیانی خێڵایەتی بەسەر دەبەن. هۆی نزمیی ئاستی ئابووری‌و کۆمەڵایەتییان بێ‌توانایی‌و لێنەهاتوویی ئەم نەژادە زیندووە نییە، بەڵکە لەبەر نەبوونی شەمەندەفەرو ڕێگاو زانست‌و دادپەورەییە لە وڵاتەکەیاندا. لەبەر ئەوەی لەڕووی ئابووریشەوە لەسایەی حوکمی ئیدارەیەکی خراپدا ماونەوە، یەخەگیری گشت جۆرە ناهەمووارییەك بوون.

باشترین نموونە بۆ دەرخستنی توانایی کورد ئەوەیە: کاتێك پیاوانی کورد ڕێ‌و شوێنیان دەگۆڕێت، دەبنە کارمەندێکی بەغیرەت‌و لە هەموو بوارەکانی ڕێکوپێکیدا سەرکەوتوو دەبن. دەبینین کرێکاری کورد لە ئەمریکا شارۆچکەی گەورە گەورەیان دروست کردووە، لەکاتێکدا لە وڵاتەکەی خۆیاندا ناچاربوون بە بێکاری بژین. هەزاران کرێکاری کورد نیو سەدەیەك لەمەوبەر هەرچۆنێك بووە کۆچیان کردووە بۆ ئەمریکاو، ئەمڕۆ وەك کرێکاری کارامەو پسپۆڕ لە کارگە گەورەکاندا ئیش دەکەن.

بەگشتی دەرکەوتووە کوردان ئامادەییەکی خێرایان بۆ بەدەستهێنانی خوێندەواری هەیە. بەڵگەیش بۆ ئەوە دروستکردنی حکوومەتی ئەییووبی‌و هێنانەمەیدانی کەسانی خاوەن خەسڵەتی بەرزی وەك وەزیران‌و پیاوانی ئەدەبناس‌و شارەزایانی پیشەسازییە لە ژیانی گشتیی عوسمانیدا. هەروەها چەندین پیاوانی دەرکەوتوو و بەرزی کورد لە دامەزراندنی حکوومەتی عێراقیشدا خزمەتێکی گرنگیان لە ڕێکخستنی کاروباری بەڕێوەبردندا هەبووە‌و هاوکارییان کردووە. بۆیە کەس ناتوانێ حاشا لە لێهاتوویی‌و پێگەیشتنی بێ‌ئەندازەی کوردان بکات.

هەرچەندە خوێندنەوەی وشەی کورد (کرد) بە پیتی (ك)ی عەرەبی لە بنەڕەتدا ڕاست نییە. لەبەر ئەوە وەك بیرکراوەتەوە هەڵەیەکی گەورە بووە کە پیتی (ك)ی فارسی لە عەرەبیدا دوای ئیسلام بووە بە (ك)ی عەرەبی. وێڕای

ئەوەی کوردەکان نەوەی میدیەکانن، لەگەڵ مازەندەرانیەکانو ئەفغانیەکانو نەژادی بنچینەییی پەهلەویدا کە ئێرانی کۆنی دامەزراندووە، لەیەك تۆرەمەن. ئەو شوێنانە کە کوردیان تێدا نیشتەجێ بووە، لەمێژوە کۆنەکاندا بە پەهلەوی –واتە پاڵەوان– ناوبراونو، ئەمەیش لە زمانی کۆنی پەهلەویدا هاوواتای وشەی (کرد)ە. خولێخۆشبوو سەعدی شیرازی لە (گلستان)ی شاکاری خۆیدا باسی ئەو شەڕەی نێوان سەرکردەی پەهلەویو ڕۆستەمی زاڵو تۆرانیەکانی کردووەو، گوتوویە:

"دانی کە چە گفت زال با رستم کرد"

گەلێك ناوچەی باکووری کوردستان ئەو ئەرمەنانەیان لە ڕۆژگارە دێرینەکانەوە لەگەڵ کورددا تێدا ژیاون کە لە سەروبەندەکانی میدیاو ئالانو پەهلەویی ئێرانی کۆندا جاروبار بەتێکەڵی یا دراوسێیەتی یا سەربەخۆیی یان نیوچە سەربەخۆیی پێوەندییان لەگەڵیاندا هەبوە. ئەوانە ئەگەر بەڕاستی لە هەمان نەژادیش بووبن، قبووڵکردنی ئاینی مەسیحی وای لێکردبوون جیا لە نەژادی کورد دەست بە ژیان بکەن.

تێپەڕبوونی ڕۆژگارو گۆڕانکاریی سەر بە بارودۆخەکان کارێکیان کردووە ئەرمەنەکان سوود وەربگرنو وەکوو میللەتێك لە بەشەکانی کوردستانی باکووردا خۆ دەربخەنو پەلبهاوێژنو بە پێشڕەویی ڕوو بە خۆراوا (ئەدەنە)و (سیس) بخەنە ژێر چنگی خۆیانو حکوومەتێکی باش دابمەزرێنن. بەڵام زۆری پێنەچوە حکوومەتەکەیان لەلایەن دەوروبەرەکانیانەوە لەنێوبراوە. ئەرمەنەکان لە ڕۆژانی ئەو پاشا نەژاد پەهلەویانەی وەك کەیخوسرەوو دارادا کە دادپەروەرانە ژێردەستەکانی خۆیانیان بەڕێوەبردووە، نەتەوایەتیو زمانی خۆیان پێشخستووەو، لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنو تێکەڵییەوە ڕازی بوون خەتی (مێخی) لە پەهلەویەکان وەربگرنو بەکاری بهێننو، وا بکەن پەهلەویەکان بەپێی ڕۆژگار واز لە خەتی (مێخی) بهێننو خۆیشیان ئەو خەتەیان بەکارهێناوەو پاراستوویانە.

زمانی کوردان لەبنەڕەتدا لەگەڵ هیی فارسی هاونەژادیاندا زۆر لەیەك دەچنو، حکوومەتی ئێران لە ڕۆژانی (کەیانیان)ەوە زۆر جار مامەڵەی لەنێوان هەردوو لایەندا کردووە. جیاوازیی نێوان فارسو کورد، وەك جیاوازیی نێوان عەرەبە قورەیشیەکانو (بەنی سوفیان) وایە.

کـوردان پێــش ئیســلام ســەرکردەی دادپــەروەری وەك کەیخوســـرەو و نەوشـیروانو دوای ئیســلام ســەلاحەدینی ئــەییووبیی جێــی ڕێــزی جیــهانو پاشـتریش کـەریم خـانی زەندیـان پێگــەیاندووە. (نــەمروود) کــە حــەزرەتی (ئیـبراهیم)ی بـە تـاوانی خراپـەکاری دەرهـەق بـە بتــەکانی لەبــەردەم خۆیـدا دادکاری (محاکمة) کـردووەو پاشـان خسـتوویەتیە نێـو ئـاگر، حوکمدارێکـی کورد بووە. (نەمروود) کە بە زمانی کوردی مانای (نامرێ)یە، وەك خۆی کورد بووە، ئەو وڵاتەیش کە حوکمداریی تێدا کردووە وڵاتێکی کوردنشین بووە. لەم ڕوانگەیەوە، حەزرەتی (محەمەد)ی پێغەمبەری ئیسلامیش بە ڕەچەڵەك کورد بووە، وەك چۆن عەرەبەکانیش بە (مسـتعرب)ی لەقەڵـەم دەدەن؛ واتـە دوایـی بووە بە عەرەب.

ڕووباری (فورات) کە ناوی لە قورئاندا هاتووە، ناوی ئەسڵیی لە پەهلەویی کۆنـدا (فـر–هـات)ە، واتـە (زۆر هـاتووە). پاشـان بـە ئـاڵوگۆڕی زمـان نـاوی (فورات)ی لێنراوە. ناوی ئەسڵیی ڕووباری (دیجلە)یش (تیکل–هات)ە، واتە بە (تێکەڵی هات). پاشان ئەویش بە ئاڵوگۆڕی زمان بووە بە (تیکلات)و، دیجلە لە مێژوو و نەخشە بیانیەکاندا وەها ناوی براوە.

هاتوچوو لەو چیا بە (سپیکۆر) ناسراوەی باکووری (ئەزرنجان)دا، بەهۆی زۆریـی بـەفرو توندیـی باوبۆرانـەوە لـە زسـتاندا، زۆر گـران دەبـێ. زسـتانان ڕێگایەکی یەکجار ترسناکە بۆ گەشتیاران. ناوی چیای سپیکۆر واتە (سپی) و (گۆڕ) کە دوو وشەی کوردینو مانایان (گۆڕەسپی)یە.

گەلێك بنکەی توندوتۆڵ لە ڕۆژانی حوکمداریی (یـەزد گـورد)ی یەکـەمدا بۆ پاراستنی ڕێگاکانی (لازستان) دروست کرابوو. ئەگەر ئێستایش شوێنەواریان نەمابێ، ئەوا شوێنەواری قەڵایەك لە سەرەتای ئەو ڕێگـا گرنگـەدا مـاوە کـە دەچێتە (کموشخانە)ی نێزیك بە گوندی (بان دۆڵە). لێکدانی وشەکانی (بان–اوست)و (دۆڵە– وادی) واتە (اوست وادی) بەدەستەوە دەداتو، ئەو شوێنە بە دەربڕینێکی کوردی ناونراوەو، لەبەر ئەوەی سەرنجی تورکانی ڕانەکێشـاوە وەکوو خۆی ماوەتەوەو نەگۆڕاوە. بەڵام ئەو شوێنە کە لەو دەوروبەرەدایەو تورکان بە (صداق) ناوی دەبەن، لە ئەسڵدا بە کوردی (ئووچ تـاق)ەو مانـای (اوچ دیوان)ی هەیە. ســەدان نـاوی پـەتیی کـوردی لـە کوردسـتانی بـاکوورو باشوور هەنو بە یەکێك لە سنوورە کۆنەکانی کوردستان دەژمێردرێن.

کورد لەبەر زوڵمو ستەمی میللەتە داگیرکەرەکان، جگە لە بوونی ژیانی خۆی، بیری لە هیچ شتێکی دیکە نەکردووەتەوەو لە نەزانیدا ماوەتەوە. بوارەکانی سیاسەتو بەڕێوەبردنو ئابووریی ئەم وڵاتە ئازیزە لە دۆخێکی پڕ بەدبەختیدا بەجێهێڵراونو، کوردی بێچارە لەو ڕووەوە لە جیهاندا بیرچووەتەوە. هۆیەکی دیکەی سەرباری هۆیە باسکراوەکان پڕۆپاگەندەی تورکەکانە کە کوردیان بە میللەتێکی پیاوکوژو تینووی خوێن بە ئەورووپا ناساندووە بۆ شاردنەوەی ئەو خوێنڕێژیو کوشتارانە کە لە ئەرمەنەکانیان کردوون. بۆیە هەر دەنگو هاوارێك لە کوردستانەوە بەرزدەبێتەوە، دەنگێکی پێچەوانە لە ئەورووپا دروست دەکات.

مێجەر سۆن کە سەرەتا بە شێوەیەکی نهێنیو نەناسراو هاتە کوردستانو، پاشتر دوادواییەکانی جەنگی گشتیی جیهانی لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کرا بە حاکمی سلێمانیو زۆر وردبینانە بە کوردستاندا گەڕاو، ئەو ماوە کەمە کە حوکمداری وڵاتەکە بوو بە ئاوەدانکردنەوە خزمەتێکی گەورەی کرد؛ کتێبە دانراوەکەی شاکارێکی گرنگە بۆ کوردستانو، زۆر شیکردنەوەی لەسەر بارودۆخی ژیانی کوردان تێدایە لەو گەشتانەیدا سەرنجی داون. من لێرەدا لە گۆرانییەك دەدوێم ناوبراو زۆر لەلای خۆش بووەو ئەمەی لای خوارەوەیە:

"ئافرەت دەمەوێ ئەو چیا دوورانە ببڕم
ئافرە ت تۆ بڵێی دەچم یا دەمێنمەوە
دەچی، خوا لە ڕێگاکان بتپارێزێ
تا لە دەربەندەکە دەگەڕێیتەوە، چاوەڕێتم
لە دواوە تا بەو حاجیانە دەگەی کە شەو گەشت دەکەن
تا جلەکانت لەبەر هەتاو سپی دەبنو دەبریسکێنەوە
لەچۆن ژنێك دەچم ئەگەر وەك پەشێویی منداڵێك
کە بێکەس لە ماڵو کێڵگەدا بەجێ مابێ، بۆت بگریمو هاوار بکەم"

مێجەر سۆن پاش ئەوەی لە کتێبەکەیدا باسی ئەو گۆرانیەی کردووە کە تا چ ڕادەیەك هەستی بزواندووەو کاری تێکردووە، گوتوویشیە کاتی خۆی (فرایزەر) کتێبێکی لەبارەی کوردستانەوە بڵاوکردووەتەوەو کوردانی تێدا کوتومت بە دانیشتوانی چیاکانی سکۆتلەندە چواندووەو بە بەراوردێکی نێوانیان ئاوا گوتوویە:

"كـوردان لـه توانـاييى ژيانيـاندا هێنـدەی چيانشـينێكی سـكۆتلەندە يـا چيانشينێكی سويسرە گيان بەخت دەكـەنو عاشـقو گـيرۆدەی چياكانيـانن. ئەوانــە تێكــڕا وەك ڕابردوويــان بــۆ قەرەبووكردنـــەوەی خزمـــەتو بـــەزەييی سـەرۆكەكانيان هـەر كۆمـەڵێكيان شـوێن سـەرۆكی خـۆی دەكـەویو بـۆ هــەر كوێيەك بـڕوات لێـی نابێتـەوە. هـەر بۆيـە بوونەتـە چـەندين خێـڵو لەيـەكدی جيابوونەتـەوە. ئەوانـە لەبەر نـەزانيیان زۆر خۆپەرستو لـەخۆباييـنو، هـەروەك دانيشتوانی كۆنـی چياكـانی ئێمـە ناكۆكيـەكانيان بـە هـێزی بـازووی خۆيـان چارەسەر دەكەنو كەمو زۆر نەفرەت لـە هونـەرو پيشەسازی دەكـەنو، جگـە لـە بەناهەق پياوكوشتنو تاڵانكردن هيچ كارێكی ديكەيان نييە.

ئەمانــە كــە دوژمنايەتيــەكيان لەگــەڵ دراوســێكانياندا دەبــێ، پـــەلاماری دانيشتوانی دەشتاييەكان دەدەن. قوڕبەسـەر ئەوكەسـەی كـە بـە (بـالی بـرو)دا سەردەكەوێ، يا بەبێ پاسپۆرتو ڕێبـەر هـەوڵبدات پـێ بنێتـە نێـو نيشـتمانی خۆشەويستی كوردێك.

پاشەڕۆژی كورد جێی گومانەو، بە هـەمان خۆشەويتسييەوە پێبـەندی ئەو تاڵانييەن كە بوێريی گەرەكە. هەموو ميللەتێكيش ئـەم جـۆرە ترسـانەی زۆرنو ساتەكانی تۆڵـەو خراپــەكاری لەكـەداريان كـردووە. هـەمان كـات كـوردان زۆر ميوانپەروەرنو، چ گفتێك بدەن لەكاتی دياريكراوی خۆيدا جێبەجێی دەكەنو، لەڕووی پاراستنی پيرۆزيی بەڵێنو پەيمانيشەوە بەناوبانگن.

پوختەی قسە، كورد زۆر ڕێكوپێكو جوانەو بە جـەنگاوەری لـەدايك بووەو پيـاوێكی ڕاستگۆی هۆزێكـە گرنگترين خەسـڵەتی ئەوەيـە سـەرنجی بيانييـەك ڕادەكێشێ". (دكتۆر ڕوون)ی بەرپرسی قونسڵخانەی بەغدا سـەرەتای سـەدەی هەژدەيەم بۆ چارەسەری دەردی كوێريی باوكی، سەری لە ميری ڕەواندز دا كـە ئەو ڕۆژانە خاوەنی دەسـەڵاتێكی گـەورە بوو. نـاوبراو ئەمانـەی لەبارەيانـەوە گوتووە:

"بنچينـەی گـەوهـەری كـورد جـەنگاوەرييە. لەلانكـەوە مەشـقيان پێكـراوەو، ئامادەی شـەڕو شـۆڕی سـووكنو، لەوەبـەدەر هيـچ شـێك خۆشـحاڵيان ناكـات. ئـارامو دانبـەخۆداگرتنی منداڵانێكـی تەمـەن دوازدەو هـەژدە سـاڵيم ديـن لــە پێكدادانێكدا بە قورسـی برينـدار بووبـوون. تێگەيشـتم شـەڕەكە زۆر توندوتيـژ بووە. ئەوانە ئەگەر شەڕەكە بە شەشخانەكەيان نەكەن، كتوپڕو زۆر بەڕاستی بە خەنجەرەكانيانەوە دەكەونە هێرشبردن. كوردان بەڕادەيەكی تەواوو شێوەيەكی

جوانی شایانی وێنـەگرتن هـەر هـەموویان بـە چـەكو جبەخانـە سـازو تـەیار كراون.

كاتێك گەشتم بەنێو نیشـتمانەكەیاندا دەكـرد، نیگـەران بـووم ڕمـەكانیانم نـەبینی كـە چـەكێكی كۆنیانـە. ڕمـەكانی كـورد لـە داری حـەیزەران دروسـت كـراون‌و زۆر درێـژن‌و، بـۆ ترسـاندنی بارگیرەكـانی دوژمـن گوڵونكـەی خـوری بەنووكەكەیەوە دەبەستن. هـەمان كات ڕمەكانیان بۆ بـەرگریكردن بەرانبـەر بـە ڕمـی دوژمـن بەكاردێنن‌و، قەڵغانێكی چكۆلـەی لـە پێسـتە دروسـتكراو لەگـەڵ خۆدا هەڵدەگرن. زۆرینەیان‌و هەر هیچ نـەبێ تاقمێكیـان زرێ لـە خۆیـان دەدەن كە سنگو پشتو هەردوو تەنیشتیان بەیەك دەگەیەنێ. پەنجا ساڵ لەمەوبەر شەڕێكی خوێناوی قەوما بۆ لەنێوبردنی هۆزێكی دراوسێ یـا هێرشـكردنە سەر یەكێك لە دانیشتوانی دەشتاییەكان، تا هۆزێكی كورد بـەنێو گـەرووی بەردەڵانی چیاكاندا تێپەڕببێ. دەڵێم بینینی ئەم چەشنە جمووجوڵانـە مایـەی سەرسامییە".

ئـەمڕۆ مەسـەلەی كوردسـتان لـەلای ئـەو چـوار پێنـج حكوومەتـەی كـە كوردستانیان لەنێوان خۆیاندا دابەش كردووە، گرنگەو تادێت گەورە دەبێ. دەوڵـەتانی گـەورەی ڕێكخـەری جیـهان چـەندین كۆنفرانـس سـاز دەكـەن‌و بەرژەوەندەكانیان پێكدادەدات، ئایا بۆ ئەم ناوچە پڕ لە نەوتە چی دەكەن؟ ئایا بەشێوەیەكی دادپەروەرانە بیر لەمافی ئەم میللەتە چەند ملیۆنییە دەكەنەوە؟

توركیـا سـاڵی ١٩٢٥ كـوردی ڕەشـەكوژ كـرد. دوای ئـەوەیش لەسـایەی جێبەجێكردنی ئەو بنەڕەتی داپڵۆسین‌و ستەمو سڕینەوەیەدا، بەبێ شـەرمانە دەڵێـت: هیـچ جـۆرە مەسـەلەیەكی كـوردی لـە توركیـادا نییـەو، چۆنایـەتیی راستەقینەی بەڕێوەربردنی كوردستانی شاردووەتەوە. ئێران دەڵێت: كوردان لەگەڵ ئێمەدا لە یەك نەژادو خوێنین‌و، هیچ جیاوازییەك لـەنێوانماندا نییـە. عێراقیش بە جوینەوەی وشـەی كوردسـتان، نایـەوێ هیـچ چەشـنە لێـدوان‌و چـەندوچۆنێكی لـەبارەوە بكرێـت. بـەڵام لەلایـەكی دیكـەوە پەیماننامـەی جۆراوجۆر لەگەڵ توركیادا مۆردەكات.

تـەنیا ڕووسـیا كـە كـەنارێكی كوردسـتان دەگرێتـە خـۆی، لای خۆیـەوە شنەیەكی بەرەبەیان دەخاتە نێو دڵە گڕگرتووەكان. ئەم مەشخەڵی ئاگرە گەرمە كە لەدوورڕا دەركەوتووە، دیارە لە ناوەند نێزیك دەبێتەوە. خوایە ئەم ئاگرە

بکەینە ئەتۆمێك بۆ سەر ئەو ناوچە هەزاران کیلۆمەتری دووجا پانو پۆڕە کە لەنێوان سێ زەریادا ماوەتەوە، تا بە سووتاندنی پەنجە نەزانە خوێناویەکانی تورکیا ژیانێکی نوێ بەو ملیۆنەها کوردە ببەخشێ.

٢-نیشتمانی کورد
یا سنووری نەتەوەییی کوردستان

هەر سوپایەکی داگیرکەر ناچار بێ لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆراواو لەخۆراواوە بۆ خۆرهەڵاتو لە باکوورەوە بۆ باشوور بپەڕێتەوە، بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافیی کوردستانەوە لە هەموو پەڕینەوەیەکدا لەم ناوچەیەدا کۆدەبێتەوە. وەك چۆن لە رابردوودا رێگای هاتوچووی سوپاکان بووە، هێندێك جار بووە بە بەربەستێکی قایم. لەم سەدەیەشدا لەبەر ئەوەی گرنگترین حەوزی پەترۆڵی جیهانیی لێیە، بووە بە خاڵی بەیەکگەیشتنی دەوڵەتان بۆ گەیشتنی بەو مەیدانانە.

ناوچەی کوردستان لە باکوور وا لەسەر هێڵی درێژیی ٤٠ پلەو لە باشوور ٣٠ پلەو، لە خۆرهەڵاتیش وا لەسەر هێڵی پانیی ٤٨ پلەو لە خۆراوا ٣٦ پلە. سنووری بەرەو باکوور گۆلی وانو لە باکووری خۆرهەڵاتیەوە بە بەرزیی ١٦٩١٥ پێ چیای (ئاراڕات)ی ئەرمەنستانو (بایەزید) لە دامێنەکانی باشووریدا هەن. ڕوو بە باکوور کە ناوچەی ئەرمەنستان بەرەو خۆراوا بەجێدەهێڵین، قەڵای (ئاڵشگرد- حەسەن) دەگرێتەوەو دەگاتە باشووری (بایبورد). دوایی کە بەلای جۆگەی (کەلکیت)ی دەوروبەری (شەبین قەرەحەساری)دا دەڕۆین، (زارا)و ناوچەی (دێرسیم)ی لانەی قارەمانان لەخۆدەگرێ. لە خۆرهەڵاتی (سیواس)ەوە رووبەکاتە باشوور بە لای خۆرهەڵاتی (قانغال)دا دێتو دەوروبەری (کچەرك؟)و دێورێگو عەرەبگیرو گورونو ئەلبیستانو مەرعەش لەنێو خۆیدا بەجێدەهێڵێو بە ئاستی ڕووباری (جەیحان)دا دەگاتە زەریای سپیو لەنێزیکی (ئەیاس)دا دەچێتە سەر زەریا.

دوای ئەوەی کەناری (یمورتالك) دەگرێتەوە، نێزیك بە (پیاس) بەلای باشووری (گاور تاغی)دا تێدەپەڕێو ڕوودەکاتە خۆرهەڵات. لە باشووری (ئیسلاحییە)وە بەلای دەوروبەری (کیلیس)ی ناوچەی (جرابلوس)دا دەڕواتو، لەگەڵ ڕووباری (فورات)دا بەیەکدەگەن.

لەباشوورەوە شان بەشانی دامێنی چیاکانی سنووری ئێستای تورکیاو سووریا دێتو؛ دەوروبەری بیرەجكو حەڕانو مێردینو لە باشووری (نوسەیبین)یشەوە چیای شنگارو ناوچەی کوردانی ئێزدی دەگرێتەوە. لە باشووری مووسڵ نێزیکی (گوێر) لە خاڵی بەیەکگەیشتنی زێی گەورەو

دیجلـەدا دەگاتـە (دیجلـە)و تـا (چیـای حـەمرین) ڕوو بـە باشـوور هاوشـانی ڕووبارەکە دەڕوات. دوایی بە ئاستی زنجـیرەی چیـای حـەمرین کـە ناوچـەی نیشـتەجێی نەتـەوەکانی کـوردو عـەرەب لەیـەك جیادەکاتـەوە، دەوروبـەری تووزخورمـاتوو دەگرێتـەوەو ڕووبـاری دیالــە (سـیروان) دەبـڕێو شــەهرەبان (شهربانو) لە خۆراوادا بەجێدەهێڵێو، لـە خـواروی (مـەندەلی)دا دێتـە دامێنـی چیاکانی سنووری عێراق– ئێران لە ناوچەی (دیزفوول) کە باشووری چیاکانی لوڕستان لەخۆدەگرێ. کە شووشتەرو ئەهواز لەلای خۆراوایەوە بەجێدەهێڵێ، لە ناوچەی (بندر دیلام) دەگاتە کەنداوی بەسرە.

لـە خـۆراوای (بـەندەر بووشـیر)، دەوروبـەری شـیراز لـەلای خۆرهەڵاتـەوە دەبوێـرێو ناوچـەی قەشقایی دەگرێتـەوە. لـە خـۆراوای (ئەسفەهان)ەوە بـەرەو بـاکوور دەبێتـەوەو، بـە دامێنـەکانی زنجـیرەی (وزردە کـوە)دا (خورەمئابـاد)و (برووجەرد) دەگرێتە خۆیو، نێزیك بە ناوچـەی (ئەکباتان)ی پێتـەختی کۆنـی میدیا –واتە شاری (هەمەدان)ی ئێستا– لـە خۆرهـەڵاتی (بیجاڕ)ەوە بـۆ (میان دوواو)و لـەوێوە بـەرەو خـۆراوا بـە بـەرزیی ١١٨٣٠ مـەتر لـە باشـووری (کوەشـاهان) درێـژ دەبێتـەوە تـا دەگاتـە لای گـۆمـی (ورمـێ). کـە لـە نیـوەی باشووری کوردستان ڕەت دەبێ، بـەلای (ڕەزائییـە– ورمـێ)وە بـەرەو بـاکوور وەردەچـەرخێو، بە دەوروبـەری (خـۆی)و (قوتـوور) و (ماکۆ)و (قەرەکلێسـە)ی خۆرهەڵاتی (بایەزید)دا دەگاتە سنووری ئەرمەنستان.

ئـەوەتا ئـەم زەمینـە فراوانـەی خۆرهـەڵاتی نـێزیك کـە لـە ناوچەیـەکی سەرتاسـەر شـاخاویی دروسـت کـردووە، لـەو ڕۆژەی مێـژووی دێرینـەوە کـە مرۆڤەکانی دەرکەوتوون تا ئەمڕۆ ئەو کوردانەن کە (ئاری) نەژادنو نیشتمانی باپیرانی خۆیانیان پێکهێناوە.

جگە لەو سنوورە نەتەوەییەی کوردستان کە لەسەرەوە دیاریم کـردووە، ١٠٠٠٠ ماڵ لە خێڵەکانی جیهانبەگیو سێڤکانیو عومرانـی لـە (ئـەرزڕۆم)و (ئەرزنجان)ی سەر هێڵی زۆر دووری باکوور و دەشتایی (خیمانە)ی ئەنقەرەو، پتر لە پازدە هەزار خێزان لە خێڵی ڕەشوانو بروسەنگ لەو ڕێگایانە تا دەگاتـە کـەناری (ئەدەنـە)و لای (مـەجید ئـووزی)ی (ئاماسـیە)و (حـەوزە)و لای (قیرشـەهر)و شـارۆچکەی (مەجیدییـە) هـەنو، بەشـێکی دەشـتاییەکانی (زمردین)یش کوردی تێدا نیشتەجێن. هەر لـە ئەستەمووڵ خـۆی زیـاتر لـە سەدان هەزار کورد هەن. بەڵام ئەم حاڵو بارەی دوای شەڕەکانی سەربەخۆیی

تورك بەهۆی جێبەجێکردنی سیاسەتی سڕینەوەو لەنێوبردنو کۆچپێکردنی دژ بەکوردەوە بەشێوەیەکی فراوان گۆڕا. بۆیە پێویستە بوونی کورد پێش ئەو ڕووداوانە لەبەرچاو بگیرێت.

هەروەکوو ناوچەی باکووری (حەڵەب) لە سووریا پتر لە پەنجا هەزار کوردی لێیە، دەوروبەری (حەبەشین)ی قەزای (ایپ)ی سنجەقی (تەعز)ی ولاتی (یەمەن)یش زیاد لە هەشتا هەزار کوردی لێ نیشتەجێن. ئەمانە پاشماوەی ئەو حکوومەتە پچووکانەن کە دوای لەنێوچوونی حکوومەتی سوڵتان سەلاحەدینی ئەییووبی بەناوی (ئال ڕەسوول)و (ئەشرەفییە)وە دامەزرابوون. مزگەوتێك تا ئەمڕۆیش لە (تەعز) بەناوی (ئەشرەفییە)وە ماوە.

ئەو ناوچەیەی کە ویلایەتەکانی خۆراوای حکوومەتی ئێران پێکدەهێنێو لە سنووری ئەرمەنستانەوە تا کەنداوی بەسرە درێژ دەبێتەوە، جگە لە بەشە کوردنشینەکەی، (مۆدانلوو) لە ویلایەتی تارانولای پازۆکیو مازەندەرانو، (شاهیدلوو)و (زەعفەرانلوو)و (کەیوانلوو)و (ئەمانلوو) لە ناوچەکانی بیژنکردو بوجنوردو (قوشان)ی خۆراسانو، زیاد لە بیست هەزار خێزانی کورد دیسان لە دەوروبەری خۆراسان بەناوی (کورد تەیمووری)و (هەزارە)وەو، (شەبانکارە)و (عەنبەربۆ) لەنێزیکی هەمەدانو دەوروبەری (جۆزەکان)و بەندەرعەباسو شیرازو، (کورد عەلی) لە باشووری خۆرهەلاتی ئێرانو دەوروبەری (سجستان)و، (عومەرلوو)و (قوباقرانلوو)و (شمکانلوو)و (بهادرلوو)و (شاهکولانلوو) لەناوچەی قەزوینو، دوو خێڵی گەورەی کورد بەناوی (لین)و (تایر)ەوە لەلای (هەڕات)ی ئەفغانستانو نێزیك بە خۆراسانو خێڵێکی بەهێزی کوردیش بەناوی (براخۆی)ەوە لە دەوروپشتی باشووری ئەفغانستان هەیەو بە شێوەیەکی بەربلاو دەژی. ئەم خێڵە کوردە گەورانە لە گەشتە جیاجیاکانی شاهنشاکانی ئێران یا سوڵتان مەحموودی غەزنەویدا لە نیشتمانی ئەسڵیی خۆیان ڕاگواستراون تا بەپێی بەرژەوەندی خۆیان ناوچەیەکی ئاسایشیان لێ پێكبهێنن. کەسانێکی دیکەیشیان بەکۆچ پێکردن گواستراونەتەوە.

ژمارەیەك کوردی ناودار لە ناوچەکانی (آخسخە)و (قارس)و (یەریڤان)و باشووری خۆرهەلاتی (باتووم) نیشتەجێن. دوو خێڵی گەورەی (لارین)و (بادین) لە خێڵەکانی دەوروبەری شارەزوور کاتی کوشتارەکانی هۆلاکۆ ڕاگواستراونە دەوری ولاتی (جەزائیر) لە ئەفریقیا.

٣-دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن

ئەو کۆنفرانسی ئاشتییە کە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی لە پاریس سازکرا، فەریقی یەکەم شەریف پاشای باڵوێزی پێشووی عوسمانیی لە ستۆکهۆڵم بەناوی دەستەی بڕواپێکراوی کوردەوە تێدا ئامادە بووبوو. ئەم زاتە خەڵکی سلێمانیو کوڕی سەعید پاشای ناودارە کە چەندین ساڵ سەرۆکی شوورای عوسمانی بووەو وەزارەتی دەرەوەیشی بەڕێوەبردووە.

شەریف پاشای خاڵۆزام ئەوکاتە لە پاریس چاوی بە بۆغۆس نۆباری نوێنەری ئەرمەنەکان کەوتووەو، لەبەر ئەوەی کوردو ئەرمەن لەیەك خاکدا پێکەوە دەژینو لەپێناوی بەرگریکردن لە بەرژەوەندی هاوبەشی هەردوکیاندا گەلاڵەنامەیەکیان مۆرکردووەو هەردوولا ئەو پەیماننامەیەیان خستووەتە بەردەم کۆنفرانس.

ئەم سەرکەوتنەی شەریف پاشا چاپەمەنیەکانی ئەوکاتەی تورکی هارکردووە، لەکاتێکدا حیزبی "حورپیەتو ئیئتیلاف"لەوەوپێش هێرشی کردبووە سەر کۆمەڵەی "ئیتیحادو تەرەقی"و، هەر ئەو چاپەمەنیانەیش بوون بە شانوباڵی شەریف پاشایان هەڵدەداو بەزریان دەکردەوە بۆ ئاسمان، ئێستایش بەهۆی ئەم ڕێککەوتنەوە لەگەڵ ئەرمەنەکاندا پاشایان داوەتە بەر پەلامار.

وێڕای ئەوەی شەریف پاشا ئەوکاتە لە نامەیەکیدا کە ڕۆژی ١٢ی مایسی ١٩٢٠ بۆ سەرۆکی نووسینی ڕۆژنامەی (پیام صباح)ی خوالێخۆشبوو عەلی کەمال بەگی وەزیری پێشووی ناوخۆی ناردبوو، مەسەلەکەی بەم شێوەیە ڕوون کردبووەوە:

"... ئەو نامەیەتان بلاَونەکردەوە کە بۆم ناردبوون. من بە دیتنی ئەو بەندانەی پەیماننامەکەی ڕێککەوتنی عوسمانی کە پێوەندییان بە کوردستانەوە هەیە، ئیدی دەتوانم بەڕاشکاوی بڵێم: من بۆ ئەوەی مەسەلەی کورد ببەمە کۆنفرانسەکە بەهۆی بەڵگەنامەیەکەوە کە ئەرمەنەکان دانیان تێدا بە بوونی میللەتی کورددا ناوە، قازانجی بوونی کوردستانێکم بە حکوومەتی عوسمانی گەیاندووە. لەژێر باری تاوانبارکرانمدا لەلایەن هاونیشتمانانمەوە، پاداشتی ئەو خزمەتە نیشتمانیە کە بە ناڵەو ماندوویی ڕامپەڕاندووە، تەنیا لە

پێزانینی مێژوو چاوەڕوان دەکەم. بۆ ئەوەی شێوە خۆهەڵکێشانێك نەدەمە بەیاننامەکەم، درێژە بەم باسە نادەم".
وەك شەریف پاشا لەسەرەوە بەکورتی ڕوونی کردووەتەوە، ئەوکاتە ئەو لەیەکگەیشتنە لە پاریس کراوەو لە ئەستەمووڵیش کۆمەڵەیەکی دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن دامەزراوەو دەستی بە کارەکانی کردووە، چونکە لاوانی ڕۆشنبیری کورد بە لابردنی ئەو دەستە زاڵمانەیەی کە ڕاستییەکی بەرزی نەتەوەییی شاردبووەوە، بەختەوەریو سەرکەوتنێکی نەتەوەییان بەدەست هێناو دەستخۆشییان لەو بیروباوەڕی لەیەکگەیشتنە کرد کە ئەو ڕێگایەی ڕووناك کردەوە.
من ئەگەر ئێستا بیرو بۆ چوونو بارودۆخی چارەکە سەدەیەکی دەوڵەتان شی بکەمەوە، دەبینن نە مێژووی عوسمانیو نە پێش ئەوەیش مێژووی گشتیی جیهان هیچ جۆرە ناکۆکیو ئاڵۆزییەکی نێوان کوردو ئەرمەنی لە ژیانی ئەم دواین سەدەیەدا تۆمار نەکردووە. بەڵام بەداخەوە ئەڵمانەکان بە کاریگەریەکی نائاساییو بە شێوەیەکی بێ بنچینە هەردوولایان زەرەرمەند کردو بەتوندی کردیاننە دوژمنی یەکدیو بەرەو بارودۆخێکی ناهەمواریان بردن.
ئەم دوو میللەتە بەرزو توانایە کە بە شێوەیەکی تووندوتۆڵ پێکەوە بەسترابوونو بە خۆشەویستییەکی گەرمو برایانەو لەنێو بازنەی هەستو بەرژەوەندی هاوبەشیاندا چەندین سەدە لە ناوچەیەکی بێگەردو پاکدا دەژیان، دووەم نیوەی سەدەی نۆزدەیەم ژیانی بەدبەختییان دەستی پێکرد.
کاریگەریی وەرچەرخانی کۆمەڵایەتیی ژیانی دواین نیوەی ئەم سەدەیەی جیهان بۆ میللەتە جۆراوجۆرەکانو گوێ پێنەدانو کەمتەرخەمیی دەوڵەتەکانیان لە ئاستی ئەو گۆڕانکاریە گەورانەدا کە بەسەر پرنسیپە شارستانیو کۆمەڵایەتیو پیشەسازیەکانو بەڕێوەبردندا هاتوون، بوونە هۆی سەرهەڵدانو دەرکەوتنی فیتو فێڵو دەهۆی پێڕەوکراوی مایەی کوێرەوەری.
میللەتانی ئەرمەنو کورد کە بە دڵێکی پاکو خاوێنەوە لە نیشتمانە شاخاویەکەیاندا ژیانیان بەسەر دەبرد، بە فیتی دەوڵەتی عوسمانی مێشکیان پڕ کرا لە هێندێك بیرو بۆ چوونی تاریكو سەرەنجام پێکدادانی نێوان هەردوولا دەرگای سەروبەندی دەردیسەریی بۆ هەردوو میللەت کردەوە. ئەمە بارودۆخێکی تاڵو شوومی دروست کردووەو، هەستێکی وا نەزانانەی ئاینیی

مەسیحیو ئیسلامیی لەنێوانیاندا خولقاندووە کە لە بنەڕەتدا ئەم جۆرە هەستەیان لەنێودا نەبوە، چونکە نە کوردو نە ئەرمەن لەو نەتەوانە نەبوون کە لە چەرخە کۆنەکاندا بەهۆی ئاینەوە ناسنامەی نەتەوەییان ون کردبوو.
توندڕەویی ئاینی ئەو دۆستایەتیە سەدان ساڵیەی نێوان کوردو ئەرمەنی تێکنەدابوو و، جیاوازیی ئاین هیچ کاتێك کاری نەکردبووە سەر ئەم دو ڕەچەڵەکە، تەنانەت لە دەورانی خاچپەرستەکاندا لە ئەوروپاوە هاتبوونە ئاسیا بۆ ئەوەی شانبەشانی موسڵمانان بەشداریی شەڕ بکەن.
خۆرهەڵاتناسی ناودار دکتۆر (فریج) لە کتێبەکەیدا نووسیویە: ئەو دوو میللەتەی کە لەسایەی خوو و ڕەوشتو کاریگەریی هەستی بەرزی ئیسلامەتیدا گیانی نەتەوەییی خۆیانیان پاراستووە، دەرکەوتووە یەکێکیان کوردو ئەوی دیکەیشیان فارسەکانە. یەکێك لەو کتێبانەیش کە باسی سەرسەختیی نەتەوەییو پێوەندیی ئەتنی (عرقي)ی کوردان دەکات، کتێبەکەی مستەر (هویەرد)ە کە ساڵی ١٩١٧ داینا‌وەو لە لەندەن لە بەرگێکی ڕازاوەو بە ناونیشانی "گەشتێك لەنێو مێزۆپۆتامیاو کوردستان"ەوە چاپکراوە، زیاد لە ٦٠ وێنەو نەخشەیەکی تێدایەو ٢٧٣ لاپەڕەیە. هەر لەو کتێبەدا ناوچەرگەی کوردستانو مێژوو و جلوبەرگو دابو نەریتی کوردستان بە جوانی باسکراون.
مادامێکی لە دێرزەمانەوە هیچ جیاوازیو دوژمنایەتییەك لەڕووی ئاینو باوەڕەوە لەنێوان کوردو ئەو ئەرمەنانەدا کە گیانی نەتەوەییی خۆیانیان پاراستووە نەبوەو ڕابردوو و ڕەوشتی ژیانی هەردوو میللەتیش پاکە، بۆیە بیرکردنەوە بۆ پێکهاتنی ئەرمەنو کوردو هەوڵدان بۆ نەهێشتنی هەر ناکۆکییەکی نێوانیان ئەرکی سەرشانی ڕۆشنبیرانی هەردوولایە.
ئەم سەدەیەی دوایی سەرەتا هێندێك فەرمانبەری عوسمانیو دواییش بەناوی تورکایەتیی تورکانەوە یا بە هاندانی کۆمەڵێك دووڕووی دیکە، ئەم دوو میللەتەیان تووشی کوشتار کردووەو هەریەکەیان هۆی کوشتارەکەی خستووەتە ئەستۆی ئەوی دیکەو، بەمەیش هەردوو میللەتەکە بێهێز بوون.
ئەوانەی لە بنەڕەتی ئەم چەشنە فیتو کەینو بەینانە ئاگادار نەبن، یا ئەوانەی ئاستی بیرکردنەوەیان سادەو ساکار بێ، وادەزانن میللەتی کوردو ئەرمەن ڕێزو خۆشەویستییان لەنێواندا نەبوەو لە سەدان چەرخەوە دوژمنی یەکدی بوون.

لەوانەیان نەپرسیوەتەوە کە ئەم دوو میللەتەیان لەنێوان جەنگی گەورەی پێشوو و ئەم جەنگەدا قەتڵوعامو کۆچ پێکردووە. مێژووی نزیک سەلماندوویە حکوومەتێکی دادپەروەر دروست نەبوە لەم ڕووداوانە بپێچێتەوە. لەم حاڵوبارەی ئەم سەدەیەدا کاتێك بیرو بۆچوونو ژیانێکی نوێ لە جیهاندا دەست پێدەکەن، دابینکردنی نێزیك خستنەوەو لە یەکدی گەیشتنی ئەم دوو میللەتە ئەرکێکی نیشتمانییە دەکەوێتە ئەستۆی ڕۆشنبیرانو زانایانو گەورەو پیاوانی کوردو ئەرمەن. هەردوولا تەنیا بەو شێوەیە کە مافی ڕەواو ژیانی یەکدی بە دڵسۆزییەوە دەناسنو بە هاوکاریی یەکدی خوێنو گیانو برایەتیی خاك دووبارە بە هەموو گەرموگوڕییەکەوە زیندوو دەکەنەوەو بە دەرسوەرگرتن لەو کوشتارو کۆچپێکردنە جیاجیانەی کە لە تورکیا دژی کوردو ئەرمەن کراون، دەتوانن یەکدی لەئامێز بگرنو پێکەوە برینەکانیان تیمار بکەن. پێویستە بە پێشکەوتنیان لە ژیاندا ئەو تاڵاوە نەهێڵن کە چێشتوویانە. ئەگەر بێتو ڕەنگدانەوەی ئەو ڕاستیانە کە بەوپەڕی ڕاشکاوییەوە خستوومنە ڕوو، لە لاوو خاوەنبیرانی هەردوو میللەتدا ببینمو، ئەو ئومێدەی کە بۆ داهاتوو پەروەردەم کردووە گەشاوەتر بێتە بەرچاوم، بەختەوەریم زیاتر دەبێ.

٤-ژمارەی کورد

١-کوردانی تورکیا:

پێش یەکەم جەنگی جیهانی کاتێك کوردستان لەنێوان حکوومەتەکانی تورکیاو ئێراندا دابەشکرابوو، بەشێکی دیکەی کورد لە دەوروبەری (قارس)ی ڕووسیا نیشتەجێ بوون. بەڵام دوای جەنگ ساڵی ١٩٢١ ناوچەیەکی گرنگی کوردنشین لە دەوروبەری (قارس) بەپێی پەیماننامەی (برست لیتوفیسك) خرایە سەر تورکیا. لەبەر ئەوەی مەسەلەی مووسڵ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا یەکلایی کرایەوە، بەوپێیە ناوچەیەك کە بەشێکی تورکیا بوو، جیاکرایەوەو لیواکانی باکووری عێراقیان لێ پێکهێنرا.

ئەو بەشە گرنگەی کە سنووری ئەو ناوچەیەمان پێشان دەدات، لە هەزاران ساڵەوە کوردانی تێدا نیشتەجێ بووەو بەر تورکیا کەوتووە. پاش جەنگی گشتی لە ئەنجامی پیڕەوکردنی سیاسەتی بەتورککردنو ڕەشەکوژیو کۆچپێکردنی هاونیشتماناندا، چی بە ئەرمەن کرا، کوردیش بەزیادەوە پێی کراو یەخەگیری ستەمو زۆردارییەکی بێئەندازە بوو. پێش جێبەجێکردنی ئەو کوشتارو کۆچ پێکردنە دڕندانەو پڕ سووکایەتیە کە مرۆڤایەتی دێنێتە لەرزین، ئەو ناوچانە کە کوردیان بە چڕوپڕی تێدا نیشتەجێ بووە، ئەگەر هاوبەشیی ئاین وەلابنرێتو جیاوازیی نەژادو زمانی نەتەوەیی لەگەڵ تورکدا ڕەچاو بکرێت، بەو شێوەیەیش زمانو دابو نەریتی هەزاران ساڵەی باپیرانیان پاراستووەو ژیاون.

٢-ژمارەی کوردانی تورکیا:

پاڵپشت بەو شاکارانەی (دکتۆر فریجو جۆنسمۆڵو بونیارون) کە ئەکادیمیای خۆرهەڵات ساڵی ١٩٢٢ لە بەرلین بڵاویکردوونەوە، کوردستانی باشوور ١٩و ویلایەتی دیاربەکر ٥٠و ویلایەتی وان ٩و ویلایەتی بدلیس ٦و ویلایەتی ئەرزڕۆم ٢و ویلایەتی مەعموورەتولعەزیز ٣ خێڵی کوردی تێدا هەنو، بەم شێوەیە بوونی ٨٩ خێڵی سەلماندووە.

پاڵپشت بەو لیستانەی کە ئەرکانی جەنگیی سەرۆکایەتیی سوپای چوارەمی عوسمانی ڕێکی خستوون، دەرکەوتووە هێزێکی سوارەی خێڵایەتی ٤٠٠٠٠٠ چوارسەد هەزار کەسی دامەزرێنراوەو، ئەم زانیاریە لە ئەرشیڤی

بارەگای گشتیی لقی شازدەیەمی مێـژووی جـەنگدا هەیـە. ژمـارەی گشـتیی کورد، بەپێی ئەو سەرژمێریانە کە لە هێزی سـوارەی خێڵایەتییـەوە دەسـت کەوتوون، لە چوار ملیۆن کەمتر نییە. بەڵام ئەو فەوجە خێڵەکیانە ڕاستەوخۆ لەو خێڵانە پێکهێنراون کە لە دۆڵو دەشتیاییەکاندا دەژین، بۆیە سەرژمێریی گشتیی دانیشتوانی شارەکان لەنێو ئەو ژمارەیەدا نییە. هەروەها ئەو سەردەمە شوێنانی وەکوو دێرسیمو دەوروبەری کە هەردەم لە حاڵەتی یاخیبوندا بوون، ئەو سەرژمێریە نەیگرتوونـەوە. جگە لـەوە سەدان هـەزار کـوردی نیشـتەجێی دەشـتاییەکانی (خیمانــە)ی نـێزیکی ئەنقــەرەو سـیواسو ناوچــەکانی زازاو ئەدەنەو نێو ئەستەموولیش لەنێو ئەو حیسابەدا نین.

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێ کە ژمارەی کوردانـی تورکیا پاش یەکـەم جەنگی گشتی لە پێنج ملیۆن کەس زیاترە.

٣-لە کۆنفرانسی لۆزان:

(لــۆرد کــێرزن)ی وەزیــری دەرەوەی ئینگلــیز یاداشــتنامەیەکی لــە کۆبوونــەوەکانی مــانگی کــانوونی دووەمــی ســاڵی ١٩٢٢ی کۆنفرانســی لۆزاندادایـە دەسـت نوێنەرایـەتیی تـورك. وا وەڵامو هێندێـك لـە بـەندەکانی دەستەی نوێنەرایـەتیی تورکتـان بـە سـەرۆکایەتیی عیسـمەت پاشـا لـەبارەی سەلماندنی ژمارەو مافی داهاتووی ویلایەتەکانەوە بۆ دەخەمەڕوو:

یاداشتنامەکەی نوێنەی ئینگلیز:

ئـ- تورکـەکانی دانیشـتووی ویلایـەتی مووسڵ لـەچاو ڕەچەڵـەکی عـەرەبدا کەمایەتین.

ب-زۆرینـەی کوردو عەرەبەکانی نێـو ویلایەتەکە حەز بە یەکگرتن لەگـەڵ تورکـاندا ناکـەن، بـەڵکوو بەپێچەوانـەوە لایـەنگری چوونــە نێــو حکوومــەتی عێراقن.

پ-جگـە لەشـاری کـەرکووك، ئـەوانی دیکـە سـوێندی دۆسـتایەتیان بـۆ حکوومەتی ناوبراو خواردووە.

ت-هـەموو بەرهەمـەکانی ویلایەتەکـە بە ڕێگـای ڕووباری دیجلـەدا دەبرێنـە بـەغداو، لـەوێوە دەنێردرێنــە دەرەوە. لەبەرئــەوە بەســترانەوە بــە بــەغداوە پێویستییەکی ئابوورییە.

ج-کوردان لە نەژادی ئێرانیو ئارین.

وەڵامی تورکان:

ئ–ئەم وەڵامەی تورکەکان، مێژوونووسە درۆزنەکانیان نەبێ، هەر کەسێکی دیکە دەخاتە پێکەنین‌وسەرسامی. ئەوانە بە لافو گەزاف کورد دەکەنە ڕەچەڵەکی تۆرانو تورکو، بە پێویستی دەزانن ویلایەتی مووسڵ بە تورکانەوە ببەسترێتەوە. هەروەها ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکە کە نیو ملیۆنە، بەم شێوەیەی خوارەوە وردەکەنەوەو دەڵێن: جگە لەو ژمارەیە، ئەگەر تورکو کوردو خێڵی عەرەبی ڕەوەندیش هەبن، ژمارەیان دیاری نەکراوە.

ب–ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکە:

٣٦٣٠٠٠	کورد
١٤٦٠٠٠	تورک
٤٣٠٠٠	عەرەب
٣١٠٠٠	ناموسڵمان
٥٨٣٠٠٠	کۆ

لەو ڕوانگەیەوە، عەرەبەکان لە (گەییارە)ی باشووری هێڵی شنگارو، تورکو کوردانیش لە کەناری دەستەچەپی ڕووباری دیجلە نیشتەجێن. زۆربەی خەڵکیش لە ویلایەتی مووسڵ بە تورکیو کوردی قسەدەکەن.

پ–ویلایەتی مووسڵ هیچ کاتێك پێوەندیی بە عێراقەوە نەبوەو، ناوی زۆر لە شارۆچکەکانی دەوروبەری مووسڵ تورکییە. ئەمەیش دەیسەلمێنێ کە لە تورکەکانی (ئەنادۆڵ)ن.

ت–لەبەرئەوەی دانیشتوانی مووسڵ تورکن، بەپێی پرنسیپەکەی (ویلسن) پێویست دەکات بگەڕێنرێنەوە بۆ تورکیا. هەموو گەلانی کورد، وەکوو مێژوو سەلماندوویە، بە ئارەزووی خۆیان ویستوویانە بخرێنە سەر حکوومەتی تورک. بەوهۆیەوە ئێستایش ئەو کوردانەی کە لە مووسڵن، پێویستە بگێڕدرێنەوە بۆ تورکیا.

ج–لەنێو دانیشتوانە جێگیرەکانی ویلایەتی مووسڵداو، هەر لە دەوروپشتی شاری مووسڵو کەناری دیجلە، نەژادی عەرەب لە چەند گوندێکی کاولو پەرێشاندا نەبێ، لە هیچ شارۆچکەو گوندێکی دیکەدا نیشتەجێ نییە. لە خێڵە کۆچەرەکانی عەرەب، خێڵی (طي) لە مووسڵو دیاربەکرو هەردوو خێڵی جبوورو شەممەریش لە دەوروبەری مووسڵو (دیرالزور) لە هاتوچوو و نائارامیدانو پێوەندییان بەم ویلایەتەوە نییە.

ح–دەستووری نەتەوایەتی (شلزۆیغ)ی بۆ دانیمارکو (ئەلزاس لۆرەن)ی بۆ فەڕەنسەو (ترانسلڤانیا)ی بۆ ڕۆمانیاو ناوچەی (کیوم)ی (تریستە)یشی بۆ

ئیتالیا گەڕاندەوەو پێوەی لکاندنەوە. بۆیە ویلایەتی موسڵیش هیی تورکەو دەبێ بدرێتەوە بە تورکیا.

خ-لە کۆتاییی جەنگی گشتییەوە تا ساڵی ١٩٢٢، واتە ماوەی ئەو چوار ساڵە کوردانی سنجەقی سلێمانی لەپێناوی سەربەخۆییدا دەستیان کردبوو بە شەڕو نەچوونە ژێر ڕکێفی حکوومەتی بەغداو ئارامیان لە ئینگلیزەکان بڕی. ئەم ویلایەتەیش بە جیاکردنەوەی تورکیا بە ئارامی ناژی.

د-لەبەرئەوەی هێڵێکی شەمەندەفەر بە درێژیی (٨٥٠کم) هەیەو، (٢٥٠کم) لە هێڵی مووسڵ-بەغدا-بەسرە-فاو کورتترەو مووسڵ لەڕێگای بەغداوە وەردەگیرێتو لەچاو ڕێگاکانی دیکەدا ئەمینترە؛ بۆیە دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ هەمووکاتێك ناچار نابن بەروبوومەکەیان بەڕێگای ڕووباردا بنێرنو، داهاتووی ئابووریی مووسڵ- وەك لە یاداشتنامەکەی ئینگلیزدا هاتووە- بەهیچ جۆرێك نابەسترێتەوە بەڕێگای بەغداوە.

ر-دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ هیچ کاتێك لە ئاستی ژێردەستەییدا بەشداری دیاریکردنی پاشەڕۆژی دانیشتوەکانی دیکە نابن، بەتایبەت کە کوردان بە هیچ شێوەیەك بەوە قایل نابن.

ز-بۆ سەلماندنی ئەم بەهانانە، دەبێ ژمارەی ئەو هێزە گەورەیەی ئینگلیز بهێنینەوە بیرمان کە خەریکی کوشتنو بڕین بوو، کاتێك ڕاپەڕینە بەربڵاو و خوێناویەکەی ساڵانی ١٩٢٠و ١٩٢١ لە ویلایەتی مووسڵو عێراقدا بەرپابوو.

ژ-ڕێککەوتننامە مۆرکراوەکەی ساڵی ١٩١٦ی نێوان فەڕەنسەو ئینگلیز گوتوویە ویلایەتی مووسڵ ویلایەتێکی جیایە لە عێراقو، دەبێ ئەو دوو وڵاتە لەیەکدی جیابکرێنەوە. بۆ سەلماندنی ئەوە بەندەکانی ڕێککەوتننامەکە ئاشکرا دەکەم:

١-ساڵی ١٩١٦ لەو ڕێککەوتننامە مۆرکراوەی نێوان فەڕەنسەو ئینگلیزدا مووسڵ لە عێراق جیاکرایەوەو درا بە فەڕەنسە.

٢-مووسڵ بە داواکاریەکانی شەریف پاشاو داوای دەوڵەتانی هاوپەیمان لە عێراق جیاکراوەتەوە. ئەم ویلایەتە لە باسەکانی پەیماننامەی (سێڤر)دا لەبارەی دامەزراندنی کوردستانەوە لە گەلێك بەندا لە عێراق جیابووەتەوەو بنچینەی باشووری کوردستانی پێکهێناوە.

٣-سەبارەت بە ژمارەی ئەو کوردانەی کە لە تورکیا نیشتەجێن، ئەمین زەکی بەگ لە کتێبە بڵاوکراوەکەیدا گوتوویە: دوای ئەو کوشتارو کۆچ پێکردنە، ئومێد دەکەم ملیۆنو نیوێکی مابێ.

٥-ژمارەی ئەرمەن

ئەرمەنەکان ئەم بەشانەیان لێ جوێ دەبێتەوە: ئەرمەنی کاتۆلیکو ئەرمەنی پرۆتستانتو گریگۆریانو ئەرمەنی ڕۆمو ئەرمەنی (های هوروم)و ئەرمەنی عوسمانیو ئەرمەنی ئێرانیو ئەرمەنی قۆقازیو ئەرمەنی ئەنگلۆساکسۆن. ئەرمەنەکان هەر لەکۆنەوە زۆر سەرسەختانە پێبەندی بیر و بۆچوونو کارەکانیانن. ئەو ناوچانەی کە ئەرمەنیان تێدا نیشتەجێ بووبێ، خزمەتێکی گەورەیان لەڕووی ئاوەدانکردنەوەو پیشەسازیو ئابوورییەوە تێدا کردوونو پێش کەوتوون.

کوردستان- ئەرمەنستان وەکوو ماکدۆنیای باڵکانەکان کەوتوونە ژێر دەستی میللەتانی داگیرکەر. ڕاپەڕینەکانی ئەرمەن لە دەورانی سەڵتەنەتی عەبدولحەمیدی دووەمەوە دەست پێدەکەن. ئەوانە پێشتر زۆر بەباشی لەگەڵ عوسمانیەکاندا گوزارەنیان کردووە.

حکوومەتی عوسمانی لەو یاداشتنامەیەدا کە ١٢ی شوباتی ١٩١٩ داویە بە کۆمیسەرانی ئەو چوار دەوڵەتە گەورەیە کە پاش جەنگی گشتی ئەستەمووڵیان خستە بەر بەڕێوەبردنی عەسکەریی خۆیان، بەم شێوەیە لە ژمارەی ئەرمەنەکان ئاگاداری کردوونەوە:

ویلایەتەکانی ئاسیای عوسمانی جگە لە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، بەپێی ئامارە ڕەسمیەکان، ٥٤٢٥٧٥ ئەرمەنیان تێدا هەیەو؛ ئەم ژمارەیە ٥٪ ی کۆی گشتیی دانیشتوان، واتە ٢٠\١١ پێکدەهێنێ. ئەرمەنەکان لە کتێبە زەردە ڕەسمییەکەی ساڵی ١٨٩٧ی وەزارەتی دەرەوەی فەڕەنسەدا لەبارەی مەسەلەی ئەرمەنەوە، پاڵپشت بە ڕوونکردنەوەکانی مسیۆ (و. کوئینە)ی لێکۆڵی فەڕەنسەیی، دەرکەوتووە ژمارەیان ٤٤٣٧١٣ کەسە.

بەڵام ژمارەیان لە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، واتە ئەرزڕۆمو وانو بدلیسو دیاربەکرو سیواسو مەعموورەتولعەزیز، بەپێی ئامارەکانی عوسمانی بەم شێوەیە:

موسڵمان (واتە کوردان)	٣٤٠٨٨٩١	واتە	٪٧٩
ئەرمەن	٦٣٦٣٠٦	واتە	٪١٦,٥
نەژادی دیکە	١٦٢٣٥٢	واتە	٪٤,٥

بەپێی کتێبە زەردە ڕەسمییەکەی فەڕەنسە:

موسڵمان (واتە کوردان)	٢٦٦٩٣٨٦	واتە	٪٧٣,٥
ئەرمەن	٦٦٦٤٣٥	واتە	٪١٨,٥

نەژادی دیکە ٢٦٢٥٨١ واتە ٧,٥٪

ئەرمەنەکانی نیشتەجێی ویلایەتەکانی ئەدەنەو تەرابزوون بەپێی دەفتەری عوسمانی:

موسڵمان ١١٨٧٧٨ واتە ٨٥,٩٪

ئەرمەن ٦٨٨١٣ واتە ٤,٥٪

بەپێی کتێبە زەردەکەی فەڕەنسە:

موسڵمان ٨٠٦٧٠٠ واتە ٧٧٪

ئەرمەن ٤٧٢٠٠ واتە ٤,٥٪

لە ویلایەتی ئەدەنە بەپێی دەفتەری عوسمانی:

موسڵمان ٤٤٣٩٣٧ واتە ٨٥,٩٪

ئەرمەن٥٨٢٧ واتە ١١,٢٪

بەپێی کتێبە زەردەکەی فەڕەنسە:

موسڵمان ٢٣٤٤٥٠ واتە ٥٨٪

ئەرمەن ٩٧٤٥٠ واتە ٢٤٪

بەڵام بەپێی خەمڵاندنەکانیساڵی ١٩١٩ی ئەنسکلۆپیدیای بەریتانیا کە زۆر یاریدەدەری ئەرمەنەکان بووە، ئەوانە لە ١٥٩ قەزادا دەژینو تەنیا لە(٩) قەزایاندا زۆرینە پێکدەهێننو حەوت قەزایان پێشاندراونو لە ویلایەتی (وان)ن. ژمارەی دانیشتونی ویلایەتەکانی (ئەرزڕۆمو وانو بدلیسو مەعموورەتولعەزیزو دیاربەکرو سیواسو حەڵەبو ئەدەنەو تەرابزوون)یشی بە شەش ملیۆن مەزەندە کردووە: ١٥٪ی ئەم ژمارەیە ئەرمەنو ١١٪ی مەسیحیو نەژادەکانی دیکەیەو ٧٤٪یشی موسڵمانە. ژمارەی دانیشتوانی ئەو پێنج ویلایەتەی کە زۆرینەیەکی ئەرمەنیان تێدا دەژی، ٢٦٤٢٠٠٠ کەس قەبڵاندووەو لەوە ٢٤٪ی ئەرمەنو ٧٪ی مەسیحیو نەژادەکانی دیکەیەو ٦٩٪یشی موسڵمانە. بەم شێوەیە گوتوویە: ئەرمەن لە هەموو شوێنەکاندا کەمایەتی پێکدەهێنن. بێگومان ئەم ئامارانە سەرجەم کوردیان تێدا جیانەکراوەتەوەو لەنێو سەرژمێریی موسڵماناندا خراونەتەروو.

(گۆسپۆدین)ی یەکێك لە سیاسەتمەدارانو بنووسانی بەناوبانگی ڕووسیای تزاری لەو گوتارەدا کە ڕۆژنامەی (ئۆجین نوویەورەمیا) بڵاوی کردووەتەوە، ڕایگەیاندووە: کوردان لە ویلایەتەکانی (وانو بدلیسو ئەرزڕۆم) زۆربەنو، ئەرمەنەکانیش لەو شوێنانەدا بە شێوەی کەمایەتی نیشتەجێن.

٦-كوردان له سەرووبەندی دەركەوتنی ئیسلامەوە تا ئیدارەی حكوومەتی عوسمانی

ئاینی زەردەشت ٦٠٠ ساڵ پێش لەدایكبوونی عیسا لەمیدیاو ئێران سەری هەڵداو له ناوچەكانی ئێراندا بوو به ئاینی ڕەسمی. ئاینی مەسیحیش ٤٠٠٠ ساڵ دوای لەدایكبوونی عیسا سەرەتای بڵاوبوونەوەی بوو له دەوروبەری ئەرمینیاو كوردستان. ئەرمەن‌و ئەو كوردە نەستووریانه كه ئەمڕۆ به ئاشووری ناودەبرێن، پێڕەویی ئەم ئاینەیان كردووە.

پاش ئەوەی كوردانی دیكەی لای خانەقین‌و حەلوان ساڵی ٦٤٠ی ز چوونه نێو ئاینی ئیسلام، (یەزد گورد)ی حوكمداری ئێران به سوپاكانیەوە پێوەندییان به ئیسلامەوە هەبوەو، دواجار بەپەله ئیسلام بوون.

(جراح)ی والیی كوردستان ساڵی ٧٢٧ز بەشدارییەكی زۆری لەو شەڕانەدا كردووە كه لەگەڵ سوپاكانی توركدا كراون. ئەو ڕۆژە مێژووییەی ٢٥ی كانوونی دووەمی ٧٥٠ی‌ز كه ڕێكەوتی ١١ی (جمادي الآخر)ی ساڵی ١٣٢ی كۆچیی كردووە، سوپاكانی كورد هاوكارییەكی گەورەیان لەو شەڕەی (زاب)دا هەبوە كه كۆتاییی به سەڵتەنەتی ئەمەوییەكان هێنا.

هەرچەندە خەلیفەی ئەمەوی لەو شەڕەدا كه له ناوچەی (كشاف)ی كەناری ڕووباری (زاب-زێ)دا قەواما، سوپایەكی (١٢٠٠٠٠) كەسیی لەگەڵدا بوو. عەبدوڵڵای كوڕی عەلیی مامی (سەففاح) فەرماندەری گشتیی عەباسیەكان بوو. ئەو سوپایەی عەباسیش سەرتاپێ جلی ڕەشیان لەبەربوو و ئەسپو پارێنەكانیان به پەڕۆی ڕەش داپۆشرابوون‌و ئاڵاكانیان ڕەش بوون. ئەم جۆره قیافەته سەربازەكانی (شام)ی ترساند. وێڕای ئەمانه، كاتی شەڕەكه پۆلێك قەلەڕەشكه بەسەر ئەمەویەكاندا فڕین‌و لەسەر ئاڵا ڕەشەكانی عەباسیەكان نیشتنەوە. ئەمه ئەوەندەی دیكه ئەمەویەكانی تۆقاندو بووە هۆی هەڵاتنیان.

دەوڵەتی گەورەی عەرەب له ڕۆژانی حوكمدارییی ئەمەویەكاندا بووە به پێنج بەشەوەو، بەمەیش كوردستان له عەرەبستان‌و عێراق جیابووەوەو بوو به ویلایەتێكی جیاواز. هەرچەندە كوردان ساڵی ٧٧٤ی‌ز چەند شۆڕشێكیان بەرپاردكدو، شۆڕشێكیان له ڕۆژگاری حوكمی (هارون الرشید)دا بەتوندی سەركوت كرا. خەلیفه (مەئموون)ی عەباسی زۆر سوودی له یارمەتیی كوردانی

دەوروپشتی (سنه) وەرگرت دژی (ئەمین)ی برای. بەڵام کە خزمەتی ئەو کوردانە بڕایەوە، پشتی تێکردن و هەموویانی ڕاگواست بۆ مەملەکەتەکانی دیکە.

کوردانی مووسڵ ساڵی ٨٤٠ی ز لە ڕۆژانی حوکمداریی (المعتصم بالله)داو، کوردانی (ئەسفەهانی)یش ساڵی ٨٦٦ شۆڕشی گەورەیان بەرپاکردووە. ئەو ناوچە کوردنشینەی خۆرهەڵاتی بەسرە کە ساڵی ٨٧٥ (محەمەد کوڕی هەزارمێرد) فەرماندەری بوو، یاخی بوو و تا سێ ساڵ دانەمرکێندرایەوە.

یاخیبوونی گرنگی کورد لە ساڵی ٩٠٠ی ز بەداوەو لە رۆژگاری خەلیفە (المقتدر بالله)داو ساڵی ٩٠٦یش قەواما. لەوەبەدوایش سەردەمی حوکمی دەوڵەتەکانی ئێلخانی و ئەتابەکیەکان، واتە ساڵی ١٢١٠ی ز، گەلێك یاخیبوونی کورد سەریان هەڵدا. هەرچەندە حکوومەتەکانی وەکوو (هەذبانییە، شەدادییە، حەسنەوییە، بەرزیکانی، ئەرمشت، مەردان،دەیسەم، شوانکارە، هۆزان، زەنگییە، ئەرتوقیبە[1] ، میرانییە، سۆرانییە، زەرارییە، عەزیزان)ی لە هاتنە پێشەوەی زۆر دەرفەتدا دامەزراندووە، بەڵام لەبەر هەڵکەوتی جوگرافیی کوردستان و بوونی بە بەردەبازی داگیرکەرانی مەغۆڵ و نەبوونی یەکێتی و دڵسۆزی وەکوو ئەمرۆی ئێمە لەنێوان سەرانی کورددا بۆ بەرەنگاریی دەستدرێژیکەران، پاش ماوەیەك لەنێو چوون. ئەمە هەمیشە بووەتە مایەی وێرانی و تێداچوونی مەملەکەتەکانی کوردو کوشت و بڕیان.

خوارزمیەکان نێوان ساڵانی ١٢١٧-١٢٣١ بە ناوەڕاستی کوردستاندا تێپەڕبوون و، کوردان لەبەرئەوەی لەگەڵیاندا ڕێککەوتبوون دووچاری گەلێك نەگبەتی بوون. کاتێکیش تاتارەکان بەدوای خوارزمیەکاندا گەڕاون، بەرەوڕووی شەڕو کاولکاری بوونەتەوە. کوردستان و عێراق چەند ساڵێك پاش لاچوونی ئەم دەرود و پەتایە، تووشی وێرانکاریی بێبەزەییانەی هۆلاکۆ هاتن. لەو نێوانەدا بە ڕووخانی خەلافەتی عەباسی، زۆر خێڵی کوردی دەوروپشتی شارەزوور وەك وەك جووتە خێڵی (لادین)و (بادین) هێرشیان کرایە سەرو تا وڵاتی (جەزائیر) کۆچیان کردو، بەشێکی گەورەی کوردستان لەژێر چنگی مەغۆلەکاندا مایەوە.

---

[1] زەنگی بنەماڵەیەکی تورکمان و ئەرتووقی هۆزێکی تورکمانەو هەردوو لە سەلجووقیەکانن، واتە کورد نین.

مەغۆڵەکان ساڵی ١٢٩٧ بۆ لەنێوبردنی ئەو کوردە مەسیحیانەی کە لە قەڵای هەولێر*ی ناوچەی میزۆپۆتامیادا یاخی بووبوون، داوای یارمەتییان لە کورد کرد. بەڵام بەدەنگیانەوە نەچوونو خۆیان لە یاریدەدانیان دزیەوە.

ئەم هەموو ڕووداوانە کە بەسەر کوردستاندا هاتوون، زۆرترین کاولکاریوماڵوێرانیو کوشتاریان تێدا بە دەستی مەغۆلو تاتارەکان بووە. هێشتا ماوەیەکی ئەوتۆ بەسەر ئەو خراپەکاریانەدا تێنەپەڕیبوو و برینەکانی ئەو مەینەتیە سارێژ نەبووبوون، (تەیموور لەنگ)ی تاتار پەیدابوو. ئەم سوپا داگیرکەرە خوێنخۆرە کە تەنیا حەزی بە خوێنڕشتنو وێرانکاری کردووە، پاش ئەوەی ساڵی ١٣٩٤ بەغداو (تکریت)ی بەتەواوی تێکوپێك دابوو، ڕووبە باکوور بۆ کوردستان کەوتبووە ڕێو لە هەولێرو مووسڵو دەوروبەری (جزیرە) کەسێکی بە ساخی نەهێشتبوەوەو قەتڵوعامی کردبوون. تەنیا دانیشتوانی گوندێکی مەسیحیی (ئەریو) ناوی سەر بە (جزیرە) بە غیرەتو لێزانیی قەشەی گوند لەم کوشتارە ڕزگاریان بووبوو. (بدلیس)یش بە هیمەتی زانای کورد میر شەرەفەدینی بدلیسی ژیانیان پارێزرابوو.

پاش ساڵی ١٤٢٠ ئەمجارە کوردستان بەناوی هەردوو مەزهەبی سوننەو شیعەوە لەگەڵ ئێرانیە هاوسێو برا هاوخوێنەکانیدا دەستی بە پێکدادان کرد. ئەم حاڵوبارە بێمانایە، ئەم ناکۆکیە نەزانانەیەی نێوان کوردانی سوننیو بەگەکان کە لەژێر دەستی دەوڵەتی (سەفەوی)دا بوون، بەردەوام بوو تا حکوومەتی عوسمانی گەیشتە کوردستانو بووە هۆی دواکەوتنو کاول بوون. لەوەبەدوایش جیاوازیی مەزهەب لەنێوان عوسمانیەکانو ئێرانیەکانداو پێبەندبوون بەم بیروڕا هیچو پووچە، بووە مایەی شەڕوشۆڕێکی زۆر گەورەو، ئەو بەشانەی کورد کە لە هەردوولادا مابوونەوە هەردەم زەرەرمەندتر دەبوون.

---

* ئەربیل: سووککراوی (ئاری بەعل)ە، واتە پەرستگای ئاریەکانە.

٧-ڕاپەڕینەکانی کوردستان لە سەردەمی حکوومەتی عوسمانیدا

یاوز سوڵتان سەلیم کە یەکێك بوو لە پاشا گەورەکانی عوسمانی، کاتێك ناچار بوو شەڕ لەگەڵ ئیسماعیلی سەفەویی شای ئێراندا بکات، بیری لەوە کردەوە کەڵك لە جیاوازیی ئاینو مەزهەبی میرنشینە کوردیەکانی سەر ڕێگای خۆی وەربگرێ. شەرەفەددین بدلیسیی زانای بەناوبانگی کورد لەوبارەیەوە یارمەتیەکی لەڕادەبەدەری دا.

لەبەرئەوەی شەرەفەددین بدلیسی زۆر دوژمنی شیعە بوو، بە ڕازیکردنی ئەوچلو شەش میرە کوردەی کە هەریەکەیان بە شێوەیەکی سەربەخۆ حوکمی دەکرد، یارمەتیدانی سوپاکانی سوڵتان (سەلیم)ی کاتی هێرشبردنە سەر تەورێز مسۆگەر کرد. سوپای عوسمانی بەهۆی یارمەتیی ڕاستەقینەی میرنشینەکانی (دیاربەکرو دینەوەرو شارەزوورو لوڕو ئاردیاڵو ئاکرێو ئامێدیو گۆڕکێلو فنكو حەسەنکیفو چەمشکەزەكو مەرداسیو ئاگیلو ساسۆنو هیزانو کلیسو شیروانو دەرزینیو گردکانو عیتاقو تەرجیلو سوێدیو سلێمانیەو سۆرانو تەرگەوەڕو کرنیو داودو پڵنگانو غەرزانو بۆتان)[٢] ەوە سوپاکانی ئێرانی لە شەڕی (چاڵدێران)دا تووشی شکان کرد. پاش ئەوەی سوڵتان سەلیم هێڵی گەڕانەوەیی دابین کرد، لەگەڵ ئەواندا بەرەو میسر بووەوەو خەلافەتی ئیسلامیی لە خەلیفە (تومانبا) سەندەوە.

ئەو پەیمانانەی کە لەنێوان سوڵتان سەلیمو میرانی کورددا مۆرکراون، ئەمەیان تێدا هاتووە: بەڕێوەبردنی هەموو ناوچەکانی کوردستان بەدەست میرانەوە دەبێو، میرنشینەکان پشتاوپشت بەردەوام دەبنو، هەر میرێك لە ناوچەکەی خۆیدا بەپێی یاساو دابو نەریتی خۆی سەربەخۆ حوکم دەکاتو سکە لێدەداتو، باڵوێز بۆ یەکدی دەنێرنو، هەموو ساڵێك بڕێك پارە دەدەنە

[٢] ناوی ئەو میرنشینو حکوومەتە کوردیانە وەك مێژوونووسی گەورە محەمەد ئەمین زەکی بەگ دیاریی کردوون ئەمانەن: میرنشینەکانی سمغانو قولپو ئاتاقو مەهرانیەو تەرجیلو پەرتەكو چەپاقچوورو چەرمیكو، حکوومەتەکانی ئاگیلو پالوو و جزیرەو خازۆو گەنجو هەکاریو بدلیسو مەحموودیو پنیانشو خابوورو ئاڵشگرد (بڕوانە: محمد امین زکی، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، الجزء الاول، ترجمة محمد علي عوني، ط٢، بغداد، ١٩٦١، ص ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥،١٧٦)

دەوڵـەتی عوسمـانیو هـەرکاتێك شـەڕێك قـەوما بـە هێزەکانیانـەوە یـاریدەی سوپای عوسمانی دەدەنو، سوپای دەوڵـەتی عوسمـانیش ئـەوان لـە هێرشـە دەرەکیەکان دەپارێزێ. ئەمانـە سـەرجەم لـەو پەیمانانـەدا جێگـیرکراون. ئـەم پەیماننامەیـە لـە ٥ی تشـرینی دووەمـی ١٥١٥دا مۆرکـراوەو، پاشـا فـەرمانی جێبەجێکردنیی دەرکردووەو ناردوویە بۆ میرەکان.

ئەم چوونە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەی میرنشینەکانی کورد بە ڕەزامەندیی خۆیانو بەبێ ڕژانـی دڵۆپێـك خوێـن بـە سـایەی شـەرەفەددین بدلیسـییەوە، سەرکەتنێکی زۆر گەورە بوو؛ چونکە کوردسـتان هیـچ کـاتێك خـاکی خۆیـی لەبـەردەم هـێزە داگیرکـەرەکاندا واڵانـەکردووەو، ئـەم حاڵوبـارە لــە دەورانــی ئاشووریەکانەوە دەستی پێکردووە. هەروەها لە سەردەمانی حوکمـی ئێرانیو ڕۆمانیو یۆنانیو سـەلجووقیو عەرەبەکانیشـدا بـەردەوام بـووە تـا ڕۆژگـاری سوڵتان سەلیم.

سنووری هەریـەکێك لـەم میرنشـینانە هێنـدەی دەوڵـەتێکی گـەورە نـەبوەو، ژیانیان تا حکوومەتی عوسمانی پێویستیی بەکورد هـەبوە درێـژەی کێشاوە. پاش ئەوەی دەسـەڵاتی عوسمـانی لـە ئاسیاو جیهانی ئیسـلامی بـەهێز بـوو، چوونە نێو میرنشینەکانو سوودیان لە نەخشی ئاین بینی. پازدە ساڵ بەسـەر ئەو پەیماننامەیـەدا تێپـەڕیبوو کە ئـەو میرنشـینانە دووچاری بێـهێزی کـرانو دەست کرا بە لابردنیانو، دواین میرنشینی کورد کە (بۆتان) بوو ساڵی ١٨٥٠ پاش شەڕێکی خوێناویی گەورە لەنێوچوو.

یەكلـەدوای یـەکی ئـەم میرنشـینانە لـەنێو بران کـە ئێرانیو تـورکو عـەرەب دەوری ناوچەکانیان دابوونو تورکەکان ئەوکاتە بەهێز بوونو، کوردیش هیچ ڕێگایـەکی سـەر زەریایـان لەبـەردەمدا نـەبوو و نـەیاندەتوانی هیـچ جـۆرە ڕێککـەوتنێك بکـەن کـە هەڵبەتـە کاریگەریـەکی بـەرچاوی هـەبوو. ئەوانـەی چـاوێکی خـێرا بـە مێـژووی عوسمـانیدا بگـێڕن، دەبینـین ئـەم دەوڵەتـە تـا ساڵانێکی نێزیك خاوەنی مێژوویەکی پڕ لە ڕاپەڕینو یاخیبوونەو ٩٥٪یان لـە ئەنادۆڵ ڕوویانداوەو هەمیشە خوێنێکی زۆر ڕژێنراوەو ئەمجا وەستێنراوەو زۆربەیشیان لـە شـوێنێکدا بێدەنـگ کـراون. ئـەم ڕاپـەڕینو یاخیبوونانـە لەبـەر ئـەوە سـەریانهەڵداوە کـە حکوومـەتی تورکیـا پەیمانـە مۆرکراوەکـانی خۆیـی لەگەڵ کوردستاندا فەرامۆش کردوونو کەوتووەتە هەڵوەشاندنەوەی بەرودوای میرنشینەکان.

ئەگەر لە پەیماننامەو بەڵێنەکان بکۆڵینەوەو بە نووسراو و یاداشتنامەکاندا بچینەوە کە بە درێژی لە ئەرشیڤەکانی حکوومەتانی عوسمانی یا تورکیادا پارێزراون، ئێمە ناتوانین ڕووداو و کاروباری ڕۆژانی پەیماننامەو بەڵێنە مۆرکراوەکانی نێوان سوڵتان سەلیمو میرو سەرانی کوردستان تا ئەمڕۆ بگێڕینەوە. ئەگەر بێتوو جیایان بکەینەوە بۆ چەند سەردەمێك، بۆمان دەردەکەوێ حکوومەتی تورکیا لەنێو نەژادە جیاجیاکانی ژێر ڕکێفی خۆیدا چۆن بە کوردانی گوتووە ئەمانە دەسەڵاتێکی چەکدارو ڕێفۆرمکەریشن‌و، ئەو دوو سیاسەتەی جاری وایە لێکدابڕاوو جاری وایشە هەردوکیانی بەیەکەوە بەکارهێناوەو؛ هێندێك جاریش ناکۆکی‌و ناحەزیی خستووەتە نێو هاوەنیشتمانان‌و ئەرمەنەکان‌و دواییش بەیەکیداداون بۆ زیادکردنی دەسەڵاتی خۆی. سەرەڕای ئەو سیاسەتە جۆراوجۆرەی کە لە هەموو دەورانێکی حکوومەتی عوسمانیدا ڕوون‌و ئاشکرا دەرکەوتووە، کورد ئەو حکوومەتە تورکیەیان ناوێ کە حوکمیان دەکات‌و، هەر هەلێکیان بۆ بڕەخسێ لەپێناوی سەربەخۆیی خۆیاندا یاخی دەبن.

٨-یەكەمین دەوران لە پەیماننامەكەی نێوان سوڵتان سەلیم‌و میرو سەرانی كوردەوە تا سەردەمی چوونە سەر تەختی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

توركەكان لەم سەروبەندەدا بایەخیان بە بەندەكانی ئەو پەیماننامەیە نەدا كە لەگەڵ كورداندا هەیانبوو، دەستیان كرد بە هێندێك دەستدرێژی‌و هەوڵیاندا میرنشینەكانی كورد وەك ویلایەتە توركیەكان لێ بكەن. بۆ نموونە هاندانی چەند دانیشتوویەكی ئاوەكیی نێو میرنشینەكانی بدلیس‌و حەسەنكێف بووە مایەی وردە سەركێشی‌و چەند میرێكی كوردیان ناچار كرد پەنا ببەنە بەر ئێرانیەكان. ئەمەیش بووە هۆی سەرهەڵدانی جموجووڵی گەورەو بەهێزی یاخیبوون‌و داواكردنی گێڕانەوەی سەربەخۆیی.

یاخیبوونەكەی (جەلالی) پاشای ئەستەموولی لەنێو جێگاكەی خۆیدا تووشی ئەندێشەیەكی قووڵ كردبوو، چونكە لە خاڵێكی كوردستانەوە بە شێوەیەك كڵپەی سەندبوو كە توركیا لە بناخەوە بلەرزێنێ. پاشای تورك لەبەر زۆریی جەستەی ئەو كوردانە كە لە دارستانەكاندا خنكێنرابوون‌و هێندێكیان شیو و بیرەكانیان لێ پڕكرابوون، ناسناوی (بیرهەڵكەن)ی پێدرابوو. ئەو پاشا خوێنڕێژەی تورك كە ئەو ناوەی لێنرابوو (قۆیووچی موراد پاشا) بوو و لە (شەهزادە باشندە)ی ئەستەموول نێژراوە. هەر دیسان لە زەمانی ئەم مورادپاشایەدا بوو كە كوردان لە (قەڵای دمدم) بەرهەڵستییان نواندو، مێژووی تورك بەبایەخەوە باسی كردووە.

ئەو شەڕەی كە سوڵتان كانوونی یەكەمی ساڵی ١٠٣٤[٣] دژی ئێرانیەكان هەڵیگیرساند، بەر لەوەی هێزەكانی عوسمانیی تێبچن، هێزی میرانی كورد كەوتنە گەمارۆدانی ئەو هێزانە كە لە بەغدا بوون. فەرماندەرەكەی ئێران بەبێ خوێنڕژان وڵاتەكەی تەسلیم كردو، بەوشێوەیە پاشای عوسمانی بەوپەڕی بێدەنگییەوە چووە نێو بەغدا. بەڵام سەیر ئەوەیە ئەگەرچی پاشا ئەو ناوچەیەی بەبێ خوێنڕشتن داگیركرد، شەفەقەت بەگی میری كورد كە خزمەتێكی زۆری كردبوو، لەگەڵ داروەدەستەكەیدا ئیعدامی كردن، چونكە پاشا -وەكوو (هاممەر)ی مێژوونووسی بەناوبانگ لەمێژووی عوسمانیدا بۆی

---

[٣] ئەم ساڵە ڕۆمییەو دەكاتە ١٦١٧ی ز.

باسکردووین– پێی وابوو هەر داگیرکردنێك خوێنی تێدا نەڕێژرێت خێری نابێ.

سوڵتان سلێمان لەو سەڵتەنەتە درێژخایانەیدا زۆر جاری دیکە شەڕی بە ئێرانیەکان فرۆشتووە. لەبەر ئەوەی گۆڕەپانی جەنگ لە هەموو جەنەگەکاندا ناوچەی شارەزوورو ڕەواندوز بووە، ئەو دەوروبەرە هەردەم تووشی تێکچوونو کاولکاری بووە.

ساڵی ١٥٨٤ لە سەردەمی حوکمداریی سوڵتان مورادی سێیەمدا، کاتێك سوپاکانی عوسمانی لە دەورووپشتی تەورێز بوون، کوشتارێکی سەیری کوردان کرا. پاشاکانی عوسمانی لەلای خۆیانەوەو شای ئێرانیش لەلای خۆیەوە لەم قەتڵوعامەدا سەرۆکەکانیان یەك یەك بەفێڵ گرتوونو لەگەڵ دەستو پێوەنیەکانیاندا کوشتوویانن.

ساڵی ١٦١١ نەسووح پاشای سەردارو سەروەزیر (صدر اعظم) کە پێش ئەم ساڵە والیی دیاربەکر بوو، ٤٠٠٠ چوار هەزار ئافرەتی کوردی بە منداڵەکانیانەوە لەنێو دووکەڵدا خنکاند، چونکە بەهۆی نادروستیی ئیدارەوە یاخی بووبوونو چووبوونە نێو (قەڵای ئاشتی)[٤]. بەڵام دادپەورەریی ئەپزدان تۆڵەی ئەوانەی زۆر دوانەخست: ئەم خوێنڕێژە پیاوکوژە سێ ساڵ پاش بوونە سەروەزیر، بە فەرمانی سوڵتان ئەحمەد خنکێنرا.

ساڵی ١٦١٨ خێڵەکانی کورد بێزاربوون لەوەی کە تورکو ئێران دەستوەردەدەنە کاروبارەکانیانو، بەرانبەریان راوەستان. بەڵام پاشئەوەی شا عەباس لەگەڵ عوسمانیەکاندا پێکهات، ١٥٠٠٠ پازدە هەزار کوردی لە دەوروبەری دیاربەکرەوە گواستەوە بۆ ناوچەی خۆراسانو خێڵاتی تورکمانی لە جێی ئەوان نیشتەجێ کرد.

لەبەر ئەوەی شاعەباس لەمێژبوو سوودی لە کوردانی موکری وەرگرتبوو، حکوومەتی عوسمانی بە هاندانی خێڵە کوردەکانی دیکە چەندین هێرشی سازدابوو. (بەکر سۆباشی)ی بەناوبانگ کە یەکێك بوو لە سەرۆکانی (یەنیچەری)ی عوسمانی لە بەغدا، لە حکوومەتەکەی یاخی بوو. ئەو هێزەی کە دژی ئێرانیە یاریدەدەرەکانی بەکارهێنرابوو، هەر هەمووی لە کورد پێکهاتبوو.

---

[٤] ئەم زانیاریە لە مێژوەکەی ئەمین زەکی بەگ وەرگیراوەو، ڕاستیەکەی قەڵای خێڵی (ئالاشی)یە (هەمان سەرچاوە، ل١٩٥).

خوسرەوپاشای سەروەزیری عوسمانی ساڵی ١٦٢٩ ڕوویکردە عێراقو گەیشتە مووسڵ، سەرخێڵی (باجەلان)ی کورد بە چل هەزار چەکداری کوردو سی هەزار سەر مەڕەوە پێشوازیی لێکرد. ئەوکاتانە توندڕەویی مەزهەبیی نەزانانە بە هاندانو فیتی تورکان بە شێوەیەکی زۆر توندوتیژ لەئارادا بووو بەکاردەهێنرا.

کوردان لە ئەنجامی ئەو بەیەکدادانانەی نێوان عوسمانیەکانو ئێرانیەکاندا تووشی زەرەرو زیانێکی قورس بوون. خوسرەو پاشای سەروەزیر بەو هێزە کوردە زەبەلاحەوە کە خستیە سەر هێزەکەی خۆی، ڕوویکردە شارەزوور. کاتێك دەستدرێژیی کردە سەر میرنشینی ئەردەلان؛ قەڵای خورماڵ کە سوڵتان سلێمان دروستی کردبوو و قەڵای زەڵم کە شێخێکی (شێخۆ) ناوی تێدابوو، داگیری کردنو خستنیە ژێر دەسەڵاتی خۆی. هەرچەندە خوسرەو پاشا لە شەڕەکانیدا سەرکەوتو تا (هەمەدان) پێشڕەویی کرد، بەڵام لە گەڕانەوەیدا هێزەکانی ئێران دوای کەوتنو دووبارە ئەو دەوروبەرەیان لێسەندەوە. بەوپێیە ئەو خێڵە کوردانە کە بەنۆرە یاریدەی هەردوولایان دابوو، بە دەستی هەردوو هێزەکە تێداچوون.

کوردان وەك لەسەرەوە باسم کردووە، لەبەر ئەوەی هەمیشە لەنێو خۆیاندا ناکۆك بوونو لەبەر نەزانیو خۆبینییان وەکوو لەلایەن پیاوانی هەردوو حکوومەتەوە دووچاری فێڵو دەهۆو هەڵخەڵەتاندن بوون، بەهۆی توندڕەویی نەزانانەیشیانەوە لەنێو خۆیاندا بەیەکیاندا داوەو لەپێناوی ڕۆژێك سەرکەوتنو ناوبانگدا هەموو کاتێك خۆیان یەخەگیری مەینەتیو بێهێزی کردووە. مخابن دیتنی ئەم جۆرە گیانە لەلای کورد کە ئەمڕۆیش هەر بەردەوامە، تاڵترین هەست لە مرۆڤدا دروست دەکات.

میرنیشنەکانی بدلیسو ئامێدیو هەکاری کە تا ساڵی ١٦٦٠ سەربەخۆییی خۆیانیان پاراستبوو، ئەگەر بیری کۆمارێکی یەکگرتوویان لەنێواندا پەیدا ببوایەو سەرکەوتنیان بەدەست بهێنایە، هەڵبەت بارودۆخەکە بەشێوەیەکی دیکە دەبوو.

ساڵێ ١٦٣٩ ئەوکاتەی زنجیرە چیای زاگرۆس بە پەیماننامەیەکی نێوان عوسمانیو ئێران کرایە سنوورو جیابووەوە، لەبەرئەوەی ئێرانیەکان بێهێزییەکی تەواو سەری تێکردبوون، عوسمانیەکان بارودۆخەکەیان

قۆستەوەو هەوڵێکی زۆریان دا بۆ بێهێزکردنو سڕینەوەی میرنشینەکانی کورد.

هەر کە سوڵتان مورادی چوارەم بەغدای داگیرکرد، ئەم سیاسەتە تاویسەند. هەردوو میرنشینی ئامێدیو مزووریو ناوچەی شنگار کەوتنە بەر پەلامارو تالآنییەکی گشتی. میری بدلیس، بەپێی ئەو وردە زانیاریانە کە بەڕێز ئەمین زەکی بەگ لەمێژووی (ئەولیا چەلەبی)یەوە وەریگرتوون، بۆ ڕزگاربوون لەو دەستدرێژیانە هەشتا کیسە پارەو ئێسترو ئەسپێکی زۆری لەگەڵ کوڕو کەنیزەكو گەلێك دیاریی دیکەی وەك بەرتیلیشدا پێشکەش کردووە. هەرچەندە موڵکەکەیی بەو شێوەیە بۆ ماوەیەك لەم سوپا تالآنکەرانەی تورك قوتار کردووە، بەڵام بەهۆی چاوبڕینە خەزێنەی ئەم میرەوە، مەلیك ئەحمەد پاشا ساڵی ١٦٦٦ سوپاکانی کە زۆرینەیان کورد بوون، لەگەڵ هێزێکی گەورەی یاریدەدەری کورددا چواردەوری قەڵای بدلیسی پێگرتن تا داگیری کردو، هەموو خەزێنەکەی (میر عەبدال خان)یش تالآن کرا.

لەبەرئەوەی ئەولیا چەلەبیی مێژوونووسی ناودار خۆی لەنێو ئەو دەستە دەستدرێژیکەرەدا بووە، لە وردەکاریی بەسەرهاتەکەدا گوتوویە: جگە لە باری حەوت حوشتر کتێبی کۆنی گرانبەها، چوار هەزار بەرگ دەستنووسی تایبەت بە زانستی ئاینیو مێژوو و زمانو زانستە سروشتیەکانو نەخشەو وێنەیەکی زۆرو ٧٦ نامیلکە لەدانانی خودی میر لە کتێبخانەی تایبەتی میر عەبدالدا بوونو زەوتکران. ویلایەتی گەورەی کوردستان لە ئیدارەی عوسمانیدا لە ئەنجامی ئەم سیاسەتو کردارەی مەلیك ئەحمەد پاشادا رووی لەوپەڕی بێهێزی کرد.

میرنشینی بابان سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەهەم لە (قەڵاچوالان) (واتە چوالەی شاخ)ی ناوچەی شارباژێڕی سلێمانیی ئێستا دامەزرا. حسێن پاشای بڵباس کە والیی بەغدا بوو، ساڵی ١٧١٥ یاخیبوونەکەی (سۆران)ی سەرکوت کردو زیانێکی گشتیی پێگەیاند. دواجار ئەم خێڵە چونە ژێر رکێفی ئەحمەد پاشاو بەشداری ئەو شەڕانە بوون کە لەگەڵ ئێرانیەکاندا کردوونی. هەرچەندە بەرانبەر بە هێزەکانی ئێران دەستی یارمەتییان بۆ عوسمانیەکان درێژ کرد، بەڵام لەگەڵ عوسمانیەکاندا تووشی شکانێکی زۆر قورس بوون.

نادرشا کە کوڕی شوانێکی سەر بەخێڵی ئەفشاری کورد بوو، ساڵی ١٧٢٧ لە دەوروبەری خۆیدا دەرکەوتو پێنج هەزار ئەفشاریی کوردی لە خۆی

کۆکردەوەو تەختی ئێرانی خستە ژێر دەستی خۆی. کوردانی ئێران بەهۆی ئەم هەراو هۆریایەوە دیسان ناچاری بەشداریی شەڕ بوون، بەتایبەت پاش ئەوەی نادرشا تەختی ئێرانی داگیرکرد، مامەڵەی لەگەڵ کورددا گۆڕیو، کوردیش لەم ڕووەوە دووچاری زیانێکی زۆرتر بوون.

چەندین ڕاپەڕین لە دوادواییەکانی سەدەی هەژدەیەمدا لە جزیرەو شارەزوورو دەوروبەری دیاربەکر سەریانهەڵداو، بەشێکیان سەرکوت کران. کوردان هێندێك جاریش یاریدەی والیی بەغدایان داوە بۆ دامرکاندنەوەی هەستانی خێڵەکانی باشووری عێراقو، بەوە خوێنی خۆیان ڕشتووە.

عەبدولڕەحمان پاشای حاکمی بابان جارێك هێزەکانی والیی بەغدای لە (قەرەتەپە) لەنێو بردووەو، لە بارێکی وەهادا بووە بەغدایش داگیر بکات، بەڵام بەهۆی ناکۆکیی نێو هێزەکەیەوە ئەو هێرشەی دواخستووەو گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی.

بەرخۆدانەکەی (کوێر محەمەد پاشا)ی میری ڕەواندزیش لەگەڵ عوسمانیەکاندا لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژووی نەتەوەیی کوردە. حوکمداریی ئەم زاتە لە دەوروبەری شارەزوورەوە تا دەوری مووسڵ بووە. عوسمانیەکان لە ئەستەموولەوە سوپایان بۆ ڕەوانە کردوە تا بیخەنە نێو چنگی خۆیان. پاش پێوەخەریکبوونێکی زۆر ئەمجا میر بە فێڵێك لەنێوبراوە. لە ئەنجامی لەنێوچوونی میرنشینی ڕەواندزدا، عوسمانیەکان لەبەر دووڕوویی‌و بەخیلیی نێوان میرانی بابان کەڵکیان لەو بارودۆخە بینی‌و بەڵگەنامەیەکی لەیەکگەیشتنیان لەگەڵ ئێراندا مۆرکردو ئەم میرنشینەیان لەنێو بردو موتەسەڕیفێکی عوسمانییان بۆ دانا. ئەو سەروبەندە هێندێك سەرۆکی وەك حسێن پاشای خەندان زادە لەگەڵ پاشاکانی باباندا بەڕێزەوە براونە ئەستەموولو لەوێ نیشتەجێ کراون.

ئەو حکوومەتە بەهێزەی بەدرخانیەکان کە لە (جزیرە) دایانمەزراندبوو، ساڵی ١٨٤٨ لەنێو برا. لەبەرئەوەی ئەم جموجووڵانە حکوومەتی عوسمانییان زۆر سەرقاڵ کردبوو، مەدالیایەکی بەناوی (مەدالیای جەنگی کوردستان)ەوە دابەش کردووە. تورکەکان سەدەیەك لەمەوبەر هەڵمەتێکی گەورەویان بۆ کۆچ پێکردنو سەخڵەتکردنی کوردان دەست پێکرد، بەڵام سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا. (هێلمۆت فۆن مۆلتکە)ی مارشاڵی ناوداری ئەڵمان لەو کتێبەیدا کە بەناوی(داس لاند ئوندوولك دەر کوردەن)ەوە بڵاوکراوەتەوە، بەکورتی لەبارەی

ئەم مەسەلەیەوە دوواوە. بەڵام لەبەرئەوەی ناوبراو ساڵانی ١٨٣٦-١٨٣٩ بە پلەی یوزباشی لە خزمەتی سوپای تورکیادا بووەو ئەو ساڵانە بەشداریی جموجووڵەکانی چیاکانی (غەرزان)ی کردووە دژی کوردان، زانیاریەکانی زۆر گرنگن. (فۆن مۆلتکە) پاشئەوەی بەکورتی چۆنایەتیی بارودۆخی کوردستانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، دەڵێت: ئەو نیشتمانەی کە میللەتی کورد بە هەموو گیانیەوە پێبەندیەتی، حافز (حافظ) پاشا ژێرپێی ناو کوردانی بە ئاگرو شمشێر بەرەو بەرزترینو دیارترین لوتکەی چیای (غەرزان) ڕاونا. بەوهۆیەوە پیاوانی پیری خێڵەکە هاتنە بەردەم خێوەتەکەی فەرماندەری سەرکەوتوو و داوای لێبوردنیان لە پاشا کرد. پاشا بۆ ئەوەی بتوانێ بەتەواوی مل بەو خەڵکە کەچ بکات، لەوەبەدەر کە ئەوانە لە چیاکە بێنێتە خوارێ بۆ دەشتاییەکان هیچ چارەسەرێکی دیکەی نەبوو. پاشا بەپێێ بارودۆخەکە زۆر لێبوردوانە دەجووڵایەوە. بۆیە پەیمانی زۆر گەورەو قورسی پێدان. پەیمانی دانێ ١٠ ئەوەندەی ئەو زەویە کە لە ناوچە شاخاویەکاندا هەیانە، زەویو زاریان بداتێ. پاشان گەلێك پەیمانی جۆراوجۆری پێدان. بەڵام ئەم پەیمانانە وەك ئەوە وابووە ماسییەك داوای هەڵوەشاندنەوەی تۆڕێك بکات.

پیاوە پیرەکان بە ڕوخسارێکی ڕەنگپەڕیوەوە ڕوانییانە ئاسمانو شوکرانەبژێری ئەم نیعمەتە بوونو گەڕانەوە ئەو شوێنانە کە بە دیاری وەریانگرتبوون. هەر کە مەسەلەکەیان بۆ خەڵکەکە باسکرد، ناحافڵ ژنانو منداڵان پەلاماری چەکیان داو سەرلەنوێ کوشتار بەشێوەیەکی توندتر دەستی پێکردەوەو بەردەوام بوو تا یەکێك لەو کوردە یاخیانە بە ساخی دەرنەچوو و هیچیان خۆیان بەدەستەوە نەدا. هەمان کات بێتواناییی پڕۆژەی کۆڵۆنیزەکردنی کوردستان سەلما.

شایەتەکەی فۆن مۆڵتکە لێرەدا کۆتاییی هات. پاش ئەو مەسەلانەی سەرەوە یاخیبوون لە یۆنان دەستی پێکردو؛ لەونێوانەدا دوای جەنگی نێوان عوسمانیو ڕووسیا، ساڵی ١٨٨٠ یاخیبوونی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمدینانیی بەناوبانگ ڕوویدا، ئەم شێخە پایەبەرزە کە لە کوردستان بە ڕێزێکی زۆرەوە ناسراوە، لەگەڵ موریدەکانیدا بەرگەی ناهەقیو خراپەکارییان نەگرتو دەستیان دایە چەك. هەرچەندە خوێنێکی زۆر لە هەموولایەکی ئەو دەوروبەرەدا ڕژاو تورکەکان ناکۆکیی نێوان سوننەو شیعەیان قوت کردەوەو

سوودیان لەم توندڕەویە وەرگرتو مەسەلەکەیان گۆڕی، ئەم یاخیبوونە لەنێوان تورکیاو ئێرانو ڕووسیادا مایەوە تا پاش ماوەیەك دامرکێندرایەوە.

میرنشینی (بوهتان- بۆتان) یەکێك بوو لەو میرنشینانەی کورد کە تا دوایی مایەوەو، پاش شەڕێکی گەورەی خوێناوی ساڵی ١٨٦٤ لەنێوبرا. یاخیبوونەکانی محەمەد پاشای ڕەواندزیو ئەحمەد پاشای بابانو بەدرخانیەکانو ڕەسووڵ پاشای ڕەواندز هیچ کاتێك بە فیتی دەرەوە نەبوونو، هەریەکەیان بە گیانی سەربەخۆییخوازییەوە بەرپابووە. بەڵام کاتو پێداویستەکانی یاخیبونەکە لە گشت یاخیبوونەکانی کورددا ئامادە نەکراونو، لەبریی ئەوەی ئاسایشو ئارامی لەگەڵ میرانی دەوروپشتیانو ئەندامانی بنەماڵەی خۆیاندا دابین بکەن، یەکسەر پەلاماری چەکیان داوەو دەستیان بە یاخیبوون کردووە، بۆیە سەرنەکەوتوون.

هەوڵدان بۆ دامەزراندنی ئیدارەیەکی سەربەخۆ بە بەرەوپێش چوونی ڕۆژگارو بەتایبەت لەم سەدەیەی ئێمەدا، بە مسۆگەرکردنی زانستو دارایىو یارمەتیی دەرەکیی بەهێز نەبێ، دەستەبەری بەدیهاتنی ناکرێت. هەموو جۆرە سەرپێکەوتنێك پشت بەم سێ شتە نەبەستێ، ئاشکرایە دۆڕاو دەبێو بە زیانێکی قورس کۆتاییی پێ دێت.

٩-دووەم دەورانی هاتنە سەرتەختی حەمید خانی دووەم تا مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی (١٩٠٨)

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەم سەروبەندەدا هێزێکی عەسکەریی هاوشێوەی قازاقی ڕووسیای لە خێڵاتی کوردستان پێکهێناو خەڵاتی هەموو سەرخێڵەکانی کردو پلەوپایەی بەرزی پێ بەخشینو دووبەرەکییەکی بێئەندازەیشی خستە نێوان کوردو ئەرمەن. ئەم سیاسەتە داواکانی میللەتی کوردی بۆ ماوەیەك بەڕێگایەکی سەربەرەوخواری پێچاوپێچدا برد. وێڕای ئەوە، دیسان ناوبەناو گەلێك قارەمانی سەربەخۆیی پێگەیشتن. حکوومەتی تورك بەهۆی دەسەڵاتی گەورەی خۆیەوەو بەو پڕۆپاگەندانە کە بڵاوی دەکردنەوە، ئەو ڕووداوانەی بە بەسەرهاتێکی ئاساییو چەتەگەری بە دەرەوە ناساند. ئەوروپا تا ئەم دواییەیش لە خەباتی گەلی کورد ئاگادار نەبوو و، حکوومەتیش بەئارەزووی خۆیو هەرچۆنێکی ویستبێ ئەم ڕاپەڕینانەی کوردی کوژاندووەتەوە.

تورکەکان بۆ ئەوەی ژمارەی ئەرمەن کەم بکەنەوە، شەڕیان لەدژیان هەڵایساندو، کوردیشیان بەناوی ئاینەوە بەگژداکردن. سەرەنجام ئۆباڵی ئەم کوشتارەیان خستە ئەستۆی کورد. ئەمە بووە هۆی ئەوە کە ئەوروپا بە چاوی نەفرەتەوە بڕوانێتە کورد.

هەرچەندە (ئیسحاق سکووتی)[٥] جێو ڕێیەکی گرنگی لەمێژووی سیاسیی کوردا پەیدا کردبوو، تاڕادەیەك سەرنجی دەرەوەی ڕاکێشابوو. لەبەرئەوەی ئەوروپا ئەو کاتە بە جووڵانەوەی لایەنە غەیرە موسڵمانەکانەوە خەریك بوو، نەیتوانی لە مەسەلەی ئەم (ئیسحاق سکووتی)یە بکۆڵێتەوە. کورد چونکە کۆمیتەیەکی پڕۆپاگەندەی بە زمانانی بیانی لە دەرەوە نەبوە، لەوە بێبەش بووە کە دەنگی خۆی بگەیەنێتە دەرەوە.

---

[٥] ئیسحاق سکووتی (١٨٦٨-١٩٠٢) سیاسەتمەدارو ڕۆشنبیرێکی کوردی خەڵکی دیاربەکرە. ساڵی ١٨٨٩ لەگەڵ عەبدوڵڵا جەودەتی کوردو ئیبراهیم تەمۆی ئەلبانیو محەمەد ڕەشید چەرکەسدا "کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیی عوسمانی"یان دامەزراند. ئەندامی دەستەی نووسینی ڕۆژنامەی (عوسمانلی)ی ئۆرگانی کۆمەڵەکە بووە (بڕوانە: د. فەرهاد پیربال، ڕۆژنامەگەریی کوردی بە زمانی فەڕەنسی، هەولێر، ١٩٩٨، ل١٨-١٩).

١٠-سێیەم دەورانی عوسمانی
لە ئیدارەی مەشرووتییەتەوە تا یەکەمین جەنگی جیهانی

ئەم سەروبەرندە ڕاپەڕینێکی سەربەخۆییخوازی لەو (بدلیس)و وردە شەڕە تفەنگ لە (وان)و ڕاپەڕینی پڕئێشو ئازاری بارزان لەدەوروبەری مووسڵو چەندین یاخیبوونو ڕووداوی گرنگی بەدەستی شێخانو هەمەوەندەکانی سلێمانیو لە دێرسیمو دیاربەکر تێدا قەوماون. هەر کە یەکێکیان کوژێنراوەتەوە، ئەوی دیکەیان بەخوێناویترین شێوە هاتووەتە گۆڕێو بەردەوام بووە.

حکوومەتی ئیتیحادوتەرەقی کە لەگەڵ ئیدارەی کودەتادا بە شێوەیەکی زۆر ئاسان کاروباری هەڵدەسووڕاند، دەیویست بەپێی پرنسیپە دانراوەکانی خۆی مەسەلەی کورد ڕیشەکێش بکات. بەڵام (کۆمەڵەی تەعالیو تەرەقیی کورد)[٦] لە ئەستەمووڵ دامەزراو بەگوڕو تینەوە بۆ سەربەخۆیی کورد هاتە مەیدانو بیرو بۆچوونەکانی خۆیی جۆشدا.

(کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)[٧] سەرانی کوردی لەوە بەئاگا هێنایەوە کە ئەم کۆمەڵەیە هیچ مەرامێکی شەخسیی نییە، ئەوە نەبێ کە کورد ئاینو مێژوو و باری کۆمەڵایەتیی هەیەو دەبێ ئاواتە نەتەوەییەکانی بەدەست بهێنێ تا کوردستان نەبێتە ژێر دەستی دوا میللەت یا دوا دەوڵەتو کورد سەربەخۆ کاروبارەکانی خۆی بەڕێوەببات.

ئەم کۆمەڵەیە کاتێك دامەزرا، بروسکەیەکی بۆ سەرۆکی ئەودەمەی بەریتانیا ناردو مەرامو مەبەستی خۆیی تێدا روونکردەوە. حوکمداری

---

[٦] ناوی ڕاستی ئەم کۆمەڵەیە (کۆمەڵەی تەعاونو تەرەقیی کورد)ە، سەرانی کورد پایزی ١٩٠٨ دوابەدوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت لە ئەستەمووڵ دایانمەزراندو، ڕۆژنامەی (کورد)ی زمانی حاڵی کۆمەڵە کە (پیرەمێرد)ی شاعیر خاوەنی ئیمتیازو بەڕێوەبەری بەرپرسی بوو. ئەم کۆمەڵەیە چەندین لقی دیکەی لە شارانی وەك بدلیسو دیاربەکرو مووسڵو بەغداو مووشو ئەرزرۆم هەبوەو، بەرادەیەك گەشەی کردووە کە (تورکانی لاو) ناچاربوون لە ترساندا هاوینی ١٩٠٩ دایبخەن (بڕوانە: جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية، ترجمة باقي نازي وآخرون، ط١، بلا، ١٩٨٤، ص٢٨-٣٩).

[٧] مادامێکی سەرباسی ئەم بەشەی کتێبەکە بۆ ماوەی نێوان ئیدارەی مەشرووتییەت تا یەکەم جەنگی جیهانی تەرخان کراوە، دەبێ ناوی ئەم کۆمەڵەیەیش (تەعاونو تەرەقیی کورد) بێ نەك (تەعالیی کوردستان) کە دوابەدوای بڕانەوەی جەنگی جیهانی دامەزراوە.

بەریتانیایش بە سوپاس‌و پیرۆزباییەوە وەڵامی برووسکەکەی دایەوە. لەبەرئەوەی ئیتیحادو تەرەقی ئەم مەسەلەیەی لەلا زۆر گرنگ بوو، بە شێوەیەکی توند کەوتە لێدانی کورد.

(کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان) بەهیوا بوو ئینگلیزەکان یارمەتیی بدەن. بەڵام بە تێپەڕینی ڕۆژگار بۆمان دەرکەوت کە ئینگلیز هیچ کاتێك بە هانای بێدەسەڵاتەوە نایێت‌و هەمیشە بێدەسەڵاتیی وەکو ئامرازێك بۆ هێز لەبەربڕینی بەدەسەڵات بەکارهێناوە تا خواست‌و ئامانجی خۆیی جێبەجێکردووەو پاش مەیسەرکردنی ئیشی خۆی پشتی تێکردووە.

هەرچەندە کۆمەڵەی تەعالی ماوەیەك بەرهەڵستیی پیلانی زۆڵانەی ئیتیحاد تەرەقیی کرد، بەڵام دوایی نەیتوانی شێوەی خۆی بپارێزێ‌و بەرەو بێهێزی‌و نەمان چوو. ئەم ماوەیە (هێڤی– کۆمەڵەی خوێندکاران)[8] بە هیممەتی خوێندکاران لە شێوەی گرۆیەکی لاو و ئاگریندا پێکهات‌و، بەمە خوێندکاران پێیان نایە نێو ژیانی سیاسی‌و، لاوان‌و ڕۆشنبیران‌و ئەفسەرانیش بە نهێنی

---

[8] کۆمەڵەی هێڤیی خوێندکارانی کورد (کورد طلبە هیوی جمعیتی) قەدری جەمیل پاشاو عومەری برای‌و فوئاد تەمۆو جەڕاح زادە زەکیی خوێندکارانی ئامۆژگای کشتوکاڵی (حەلقەلی) ٢٧ی تەمووزی ١٩١٢ بە پاڵپشتی خەلیل خەیاڵیی ژمێریاری ئامۆژگاکە لە ئەستەموول دایانمەزراند. سکرتێری کاتیی عومەر جەمیل پاشا بوو. خەلیل خەیاڵی‌و ئەکرەم جەمیل پاشاو مەمدووح سەلیم‌و کەمال فەوزی‌و زیا وەهبی‌و نەجمەدین حسێن کەرکووکی‌و عەبدولعەزیز بابان‌و شەفیق ئارواسی‌و حەمزە مکسی‌و مستەفا شەوقیی مەهابادی‌و محەمەد میهری‌و عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری لە ئەندامە دیارەکانی بوون. دکتۆر شوکری محەمەد سەگبانیش هاوکاریی کردوون. هێڤی یەکەم کۆنگرەی لە ١٩١٣دا سازکردو مەمدووح سەلیم بووە یەکەم سکرتێری. هەر ئەو ساڵەیش لقێکی لە (لۆزان) کردەوە. بە هەڵایسانی یەکەم جەنگی جیهانی چالاکیی نەما، چونکە ئەندامانی ڕاپێچی شەڕ کران. هێڤی ١٩١٩ لە خولێکی تازەدا لە سایەی (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)دا چالاکیی دەست پێکردەوەو سەبری ناوێك بووە سەرۆکی. ساڵی ١٩٢١یش دووەم کۆنگرەی خۆی بەستەوە. هێڤی سەرەتا گۆڤاری (ڕۆژی کورد)و دواتر (هەتاوی کورد)ی دەرکردووە (بڕوانە: زنار سلوپی، في سبيل كردستان "مذكرات"، ترجمة ر. علي، ط١، بيروت، ١٩٨٧، ص١٦،١٧،١٨،٤١و، جليلي جليل، المصدر نفسيه، ص٩٨، ٩٩–١٠٠و، مەمدووح سەلیم، مێژوویەك‌و بەختەوەرکردنێك، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، ڕۆژنامەی "ئاڵای ئازادی"، ژ ٢٥٣، ٢٧/١٠/١٩٩٧و، الدكتور احمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام، القسم الثالث والعشرون، مجلة "الثقافة"، العدد ١، كانون الثاني ١٩٨٣).

چوونه نێو ئەم کۆمەڵەیە. هەوڵو تەقەلای کۆمەڵە بە ئاشکرا بۆ دیاریکردنی ڕێگای ڕاستی ڕزگاریی کوردستان بوو.

گوفتارو کردەوەو گشت مەبەستو داوایەکی کۆمەڵەی بەڕاشکاوی لە ڕۆژنامەکانی (ڕۆژی کوردو هەتاوی کوردو یەکبوون)[9] دا کە خۆی دەریدەکردن، بڵاو دەکرانەوە.

حکوومەتی ئیتیحاد تەرەقی لەبەر ئەوە دەستی کرد بە ترساندنو سەخڵەتکردنو گرتنی لاوانو ڕۆشنبیرانو سەربەخۆییخوازانی کورد. وەك چۆن کاتێك خوالێخۆشبوو (مەلا سەلیم)ی سەرگەورەی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری دەروپشتی (بدلیس) کەمێك پێش یەکەم جەنگی جیهانی بەبێ پەردەو بە دەنگێکی بەرز هاواری کرد داوای سەربەخۆیی کورد دەکاتو شێلگیرانە بۆ بەدیهێنانی تێدەکۆشێ، حکوومەت هێزێکی گەورەی کردە سەریو ماڵو منداڵیان لەنێو بردو خۆیشی دەستگیرکراو لەسێداردرا.

کاتێك ڕاپەڕینی ناوچەی (بارزان)ی مووسڵیش دەستی پێکرد، بە هێزێکی عەسکەری سەرکوت کراو، چ شێخو سەرۆکی ئەو ناوە هەبوون تیرباران کرانو، چ لایەنگرو پێوەندیدارێکیشیان لە ئەستەمووڵ هەبوون خزێنرانە نێو زیندانەکانو گەلێك فەرمانبەری کوردیش لە کارەکانیان دەرکران.

ئیتیحادو تەرەقی لەلایەکەوە ئەم کارانەی دەکردو، لەلایەکی دیکەوە بڕیاریدا: ناوی (کوردستان) لە کتێبی قوتابخانەو بەڵگەنامەکانی حکوومەتدا دەربهێنرێتو، ناوی ویلایەتە کوردنشینەکان بگۆڕدرێنو بە ویلایەتەکانی خۆرهەلات یا (شەش ویلایەتەکە) ناو ببرێنو، داوایشی لە فەرمانبەرە تایبەتەکانو گەورە پیاوانی ناوچەکە کرد بەناوی گەلاڵەنامەی ڕیفۆرمی کوردستانەوە ڕێکوپێك بکەونە بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە.

---

[9] ڕۆژی کورد"و "هەتاوی کورد" هەردوو ئۆرگانی کۆمەڵەی "هێڤی" بوون. بەڵام ئێستا هیچ بەڵگەیەکی بێ ئەملاو ئەولا نەخراونەتە بەردەست تا بیسەلمێنێ "یەکبوون"یش ئۆرگانی کۆمەڵەکە بووبێ. بۆیە جێی گومانە ئەو گۆڤارە مافی "هێڤی"ی بەسەروە هەبووبێ. تەنانەت "مەمدووح سەلیم"ی یەکەم سکرتێری کۆمەڵەکەیش وەك ئاگادارێکی نێزیکی چالاکیەکانی هێڤی، لە گوتارێکیدا سەبارەت بە هێڤیو بلاوکراوەکانی تەنیا ناوی "رۆژی کورد" و "هەتاوی کورد"ی هێناوە. هیچ ڕێی تێناچێ ئەگەر "یەکبوون" هیی هێڤی بووبێ، باسی نەکات (بڕوانە: کورد وانی :مەمدووح سەلیم"، ڕاستکردنەوەیەکی مێژووی ئێستا، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژ٧، ساڵی ٢، ئازاری ١٩٩٩).

١١-چوارەم دەوران
لە دەست پێکردنی جەنگی گشتییەوە تا ئاگربەست

کورد لە هەڵایسانی جەنگی گشتییەوە هەستێکی زۆری دوژمنانەی بەرانبەر بە تورك هەبوو. کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بە پێڕەوکردنی سیاسەتی (تۆرانچێتی) ئاشکراو بێپەردە تورکانی ئاگادارکردەوە کە دەبێ میللەتانی وەکوو کوردو عەرەبی نێو ئیمپڕاتۆریی عوسمانی هەموو ژێردەستەی ئەوان بن و؛ ئەوانەیش کە سەرکێشی دەکەنو نارەزایی دەردەبڕنو بە دەست ملهوڕیو خراپەکاریی تورکانەوە دادو بێدادیانە، دەبێ سەرشکێن بکرێنو لەنێو ببرێن. بە ئاشکرایش کردەوەی وەهای لێ وەشایەوە. بۆیە ڕۆشنبیرانی سەربەخۆییخوازی کورد کۆششە کۆمەڵایەتیەکانیان ڕێکخستو دەنگیان بۆ داواکردنی سەربەخۆیی بەرزکردەوەو، یاخیبوون لە هەموو لایەکی کوردستاندا دەستی پێکرد.

ئەوەندە نەبوو مەلا سەلیم بەهۆی بانگەوازی سەربەخۆییەوە لە (بدلیس) ئیعدام کرابوو. خەڵك بیریان لە تۆڵەسەندنەوە دەکردەوەو، ئەو کەسانەی کە دەستدرێژی کرابووە سەر ماڵو حاڵیانو ڕەفتاری دزێویان دەرهەق کرابوو، هەموو بەجارێك ئامادەی تۆڵەسەندنەوە بوون. ئەو داخە کە تورکان بە خەفەکردنی کڵپەی ڕاپەڕینی بارزانیەکانی ناوچەی مووسڵو سلێمانی بە دڵی کوردیانەوە نا، ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر پڕ لە قین دەبوو. کردەوە ناپەسەندەکانی دیوانی عورفی بەرانبەر بە کەسو کارو ماڵو منداڵی کورد، پەڵەیەکی وەها ڕەشیان بەجی هێشتبوو کە هەر خێزانێك شەو تا بەیانی لە ناڵینو هاواردا بێو بەهیچ چەشنێك لە بیری نەچێتەوەو ئارامی لەبەربڕێ. گیانی پڕخرۆشی ئەوکاتەی سلێمانی، وەکوو ئێستا لەخەودا نەبوو.

(دێرسیم) وەکوو گشت کاتێکی بە وێنەی ئاسنێکی ئاگرین دەدرەوشایەوە. (دیاربەکر) بەردەوام لە ڕقو کینەدا دەتلایەوە. ئەم گڕو کڵپەیە هەموولایەکی کوردستانی گربتووەوەو سەرپاکی هێزەکانی لەدەوری خۆی کۆکردبوەوەو چاوەڕوانی دەستێکی ئاسنین بوو پێشی بکەوێ، بەڵام نەبوو.

تورکان لە ساڵی ١٩٠٧ی مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی[١٠] بەدواوە، ئەگەر زۆر نەزانانەو سەرکوتکەرانە سیاسەتێکی تورکپەرستانەیان

---

[١٠] مێژووی دروستی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت ٢٤ی تەمووزی ١٩٠٨ە.

دژی میللەتانی دیکەی نێو ئیمپراتۆریەکە پێڕەو نەکردایەو عوسمانیچێتی‌یان وەلابنایەو کاروباری ئەو میللەتانەیان بەپێی ویستو خواستی خۆیان بەڕێوەببردایەو دانیان بە مافیاندا بنایەو (لامرکزي)یەکیان جێبەجێ بکردایە، هەڵبەت ئەوسا کارێکی جیاوازی دەکردە سەر کوردستانو میللەتانی دیکە. بەڵام ئەوان سەرباری پەی بردنیان بە پێویستیەکانی وڵات، بەوپەڕی سووکایەتییەوە پێشوازییان لەو بەرنامە داڕێژراوە کرد کە (پرنس سەباحەددین بەگ) بۆ حوکمێکی (لامرکزي) ڕایگەیاندبوو و دووریان خستەوە. ئەو پڕۆژەیەیش کە ئیتیحادو تەرەقی بە هاوکاریی جوولەکەی (سلانیك) داینابوو، وەکوو دەستوور قبووڵیان کرد. بەم سیاسەتە چەوتو چەوێڵە بوونە مایەی ڕێگرتن لە ژیانو دەرکەوتنی نەتەوەیی ئەرناوودو عەرەبو ئەرمەنو کوردو، بەرەنگاریان بوونەوە.

ئەگەر نەژادی ئەو سەردەمەی تورك خاوەنی پیشەسازیەکی تەواو بوایەو شوێنێکی دیاری لە ئیمپراتۆریەکەدا هەبوایە، ئەوا جۆوڕێیەکی پلەودووی لەنێو مەملەکەتدا دەبوو. بەڵام ئەوسا تورکەکان لەو حاڵوبارەدا نەبوونو، بە کردەوەی نەفرەتییان هێزێکی زۆریان بەخەرجدا تا جڵەوی پێشەوایەتی بگرنە دەستو خەڵکی دیکەی پی تەفروتوونا بکەن. بۆ دڵنیاکردنەوەی چەند سەرکردەیەکی ئیتیحادچیش سڵیان لەهیچ جۆرە شەرمەزارییەك نەکردەوەو، بەم چەشنە ڕەفتارانە ڕووی سیاسیی میللەتانی غەیرە تورکیان گەشاندەوە.

ئەرناوودەکان کە خزمەتێکی زۆری ئیمپڕاتۆریی عوسمانییان کردبوو، ساڵانی ١٩٠٨و ١٩١٢ بەهۆی سووکایەتی پێکردنەوە وازیان لە تورك هێنا. ئەرمەنەکانیش پێش ئەوان کوشتاریان لێکراو، لە یەکەم دەورانی جەنگدا دیسان تووشی کوشتار بوونەوەو بەشێکی زۆریان بە نیازی سڕینەوەی نەژادی ئەرمەنییان لە تورکیاو ئەنادۆڵەوە بەرەو بیابانی عێراق برسی‌و ڕووتو قووت کران. بەم حاڵەوە سیاسەتی باڵادەست بوون بەسەر عەرەبدا بەتوندی دەستی پێکرا؛ لەکاتێکدا عەرەب کەمو زۆر خەریکی کشتوکاڵو ئابووری بوونو ئەوەیش بۆ سەرتاسەری ئیمپڕاتۆریی عەسمانی کانگایەکی گرانبەها بوو. عەرەب لەباتیی ئەوەی لەهەموولایەکەوە یارمەتی بدرێت، بە پێچەوانەوە بەتوندی بەرهەڵستی کرانو گوشارێکی زۆریان خرایە سەر. تورکیش لە ترسی ئەوەی نەبادا ئەم گوشارە بکێشێتەوە بۆ هەستانی عەرەب دژ بە حکوومەت، گەلێك کەسیان لێ دەستگیرو ئیعدام کردن. دوایی کە جەنگی گشتی بەرپابوو، یاریدەی عەرەبی داو ئەوە بارودۆخەکەی گۆڕی. عەرەب بەم

شێوە لە جەنگی جیهانیدا هاوکاریی هێزەکانی ئینگلیزی کردو ئەم هەلەی بۆ بەدەستهێنانو گەیشتن بە سەربەخۆیی قۆستەوە.

هەرچەندە کوردیش دەستی لەگەڵ سوپای ڕووسدا تێکەڵ کردو یاریدەیدا، بەڵام سیاسەتی ئەودەمەی ڕووس تەنیا بایەخی بە ئەرمەن دەداو پشتیوانیی دەکردن. بۆیە وەها دەستی کوردیان نەگرت کە بە ئاواتی خۆی بگات. تەنانەت رووس سوودی لە کوردستانی سەر سنوورەکانی خۆیشی وەرنەگرت. کەچی کە رووس هاتنە (ئەزرجان)و ناوچەی (دێرسیم)ی لانەی ڕەسەنو زیندووی کوردانیان بینی، ئەوسا کوردیان بەهەندگرتو بۆیان ڕوون بووەوە مافخوراون. بۆیە ڕووسەکان لەلایەکەوە لەگەڵ سەرانی کوردی ئەوێداو لەلایەکی دیکەوە لەگەڵ سەرانی کوردی (سلێمانی)دا کەوتنە گفتوگۆو ڕەزامەندیی خۆیان پێشان داو بەڵێنی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆیان دانێ. بەڵام بەهۆی شۆڕشی کۆمەڵایەتیی گەورەی ڕووسیاوە لەو ناوچەیە نەمانەوەو نەیانتوانی گفتەکەیان بەجێبهێنن.

ئەگەر هێزەکانی ڕووسیا بە گەیشتنە کوردستان کە بە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات ناودەبران، وەك چۆن ئینگلیز کاروباری بەڕێوەبردنی عەرەبیان گرتبووە ئەستۆ، ئاوا کاروباری کوردیان بەڕێوە ببردایەو خواستەکانیان جیا لە تورك چارەسەر بکردایە، ئەمڕۆ بارودۆخی خۆرهەڵات شێوەیەکی دیکەی دەبوو. چەتەکانی کورد بەدرێژایی جەنگی جیهانی یاریدەی سوپای دەوڵەتانی هاوپەیمانانیان داوەو، هێزەکانی تورکو ماڵانی تورکیش بەزۆری نەیانتوانیوە خۆ لە هێرشی ئەوان ڕزگار بکەنو، ئەم گورزانەی کوردیان پاش جەنگ بەباشی پێوە دیاربووە.

چەند نیشتمانپەروەرێکی کورد کە بۆ بەری (دێرسیم) پەڕیبوونەوە، لەپاشەکشەیەکی سوپای تورکدا لە بەری قۆقاز، بەبێ تۆپو مەترالیۆز ڕاپەڕینێکیان سازکردو پەلاماری سوپای تورکیانداو ئازارێکی زۆریان پێگەیاندن. بەڵام وەستانی سوپای ڕووس لەو سەروبەندەدا تا دەهات کارەساتێکی گەورەی بۆ (دێرسیم) دەخولقاند، چونکە (وەهیب پاشا)ی فەرماندەری سوپای سێیەمی تورك کەڵکی لەم دەرفەتە وەرگرتو تێکڕای هێزەکەی بۆ دێرسیم بارکرد. ئەم کارە با کەمێك (دێرسیم)ی شێواندبێ، بەڵام نەیتوانیوە بە تەواوی داگیری بکات.

(سلێمان نەزیف)ی والیی ئەو سەردەمەی مووسڵ کە سەرگەرمی سوارە کۆکردنەوە بوو بۆ بەرەی شەڕی عێراق، دەیگوت: "ئێمە تەقە لە ئینگلیز ناکەین". ئەوە بوو نەیتوانی سوارەکانی کورد کۆبکاتەوەو بە تەماعو

بەرتیلدان بە بەگزادەکانی جاف هێندێك سوارەی پێکەوەنا کە لەبەردەم (شوعەیبە)دا بە داگیرکرانی پردەکان مەیدانی جموجووڵی عەسکەرییان بەجێهێشتو گەڕانەوە. دەیان هەزار سەربازی هەڵاتوو بەرەو چیاکان کشانەوەو دەیانگوت شەڕ لەگەڵ ئینگلیز ناکەین. ئەمڕۆ ئەمە بە بەڵگەنامەوە دەریدەخات کە هەستیان بەرانبەر بە جەنگی گشتی چۆن بووە.

هەرچەندە کاتی جەنگو لە بەرەی ڕووسەکاندا (سمکۆ)ی یەکێك لە سەرۆکەکانی شکاكو عەبولڕەزاق بەگی بەردخان یارمەتیەکی جێی بایەخی ڕووسیان دا، بەڵام ئەو یارمەتیە تەواو نەبوو و سوودی لێ وەرنەگیرا. حکوومەتی ئیتیحادو تەرەقی لە تۆڵەی ئەو زەبرانەدا کە بەدرێژاییی جەنگ بە دەستی کورد چێشتبووی، پێشتر چیی بە ئەرمەن کردبوو، هەمان کردەوەی پڕ سووکایەتیی بە شێوەیەکی جیاواز دژی کورد دووپات کردەوە.

سوپای تورك کاتی کشانەوە لە ناوچەی ئەرزڕۆم، هەر کوردێکی بەردەست کەوتبێ بۆ قووڵاییی ئەنادۆل کۆچی پێکردوون. ئەو ماوەیە دانیشتوانی بێچەکی ناوچەکە کە هیچ جۆرە کارێکیان دژی حکوومەت نەکردبوو، بە پەککەوتەو منداڵو ژنەوەو بەبێ جیاوازی بە قافڵە ڕەوانەیان کردوون. دەبوو کورد بەپێی ڕێنوێنیە کۆنەکان "لەو شوێنانەوە کە زۆربەی دانیشتوانیان تێدا پێکدەهێنا، بگوازرێنەوە بۆ ئەو ناوچانە کە زۆربەی دانیشتوانیان تورك بوونو، تەنیا ٥٪ی دانیشتوانی کورد لەسەر جێوڕێی خۆیان بهێڵرێنەوەو، سەرانو ئاغاو بەگو شێخان لە هۆزو دەستو پێوەندەکانیان دووربخرێنەوەو بنێردرێنە شوێنانی جیاجیاو، لاوو هەرزەکاری کورد بە ڕادەیەکی کەم لە جێگای خۆیان بهێڵرێنەوە. نەدەبوو کورد بە هیچ شێوەیەك بە نامەگۆڕکێ لەیەکدی ئاگاداربنو بە زمانی کوردی بدوێنو دابو نەریتی نەتەوەییان بەجێبهێنن، بەڵکە دەبوو بەتوندی بکەونە بە تورك کردنیان". ئا بەم جۆرەو لە ڕۆژانێکی زۆر ساردو سەختی زستاندا دەست بەکۆچ پێکردنیان کرا، بۆیە ٣\٤ی کەسانی قافڵەکە هێشتا ئەو شوێنانەیان بەجێ نەهێشتبوو کە مردن. (٧٠٠,٠٠٠) حەوتسەد هەزار کورد پێش بڕانەوەی جەنگی جیهانی وەکوو ئەرمەن لەنێوبران.

ئەم کۆچ پێکراوانەی کورد بەپێچەوانەی کۆچەرانی تورکەوە ڕەفتاریان لەگەڵدا دەکرا. کۆچەرانی تورك لەڕووی خواردنەوە هەرچییەك هەبوایە دەیاندرایێو جێی حەوانەوەیان بۆ دابین دەکرا. بەڵام کۆچ پێکراوانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابوونو، تەنانەت ئەگەر خواردنێکیشیان بەدەستەوە ببینرایە لێیان دەستاندنو نەیاندەهێشت بیخۆن تا لەبرساندا بمرن.

بێگومان ئەو ئەرمەنانە کە لە ئەنادۆڵ مابوونەوە، لـە شمشـێری تورکـان قوتار بووبوون. بەبێ خۆهەڵکێشانیش ٣\٤یان لەوانە بوون کە کورد ڕزگاری کردبوون یا شاردبوونیەوە. سەرەڕای ئەم کردەوە مرۆدۆستانەیە، ئیتیحاد و تەرەقی پیاوکوژو تاوانبارە بەرەڵاکراوەکانی سەر بە حیزبەکەی خۆیـی کردە سەرۆکی ئەو چەتانەو جلو بەرگی کوردیـی لەبـەرکردنو ناردنیـە ئـەرزرۆمو دەوروبـەری. ئەوانـە پـەلاماری کـاروانی کـۆچ پێکراوانــی ئەرمــەنیان داو بـە چەشنێکی زۆر دڕندانە قەتلوعامیان کردنو، لە هەمووڵایەك بڵاویان کردەوە کە کورد پەلاماری ئەرمەنی داوەو کوشتاری لێکردوون. ڕاستیی ئەم پیلانگێڕانە لـە تۆمارەکـانی بەندیخانـەو بەڵگەنامـە دۆزراوەکـانی ئەرشـیڤەکانی دائــیرەی ئەرکانی گشتیی شازدەیەمی مێژووی جەنگدا دەرکەوتووە.

جگەلەوەی کە تورکەکان هەموو جۆرە ستەمو کوشتو بڕێکیان لە کوردانی چوارچێوەی تورکیا کردووە، ئەو هێزانـەی تورکیش کە سەروەختی جەنگی جیــهانی پەڕیبوونــەوە بــۆ بــەری ئــێران جۆرەهــا کــردەوەی خراپیـــان لێ وەشاوەتەوە. بۆ نموونە (ئیبراهیم) ناوێکی یەکێك لە ئەندامە هەرە دڕندەکانی ئیتیحادو تەرەقی کە کاتی خۆی یۆزباشیی جەندرمە بوو و کرابوو بە نوێنـەر (مـەبعووس) لـە پەرلـەمان، پارەیـەکی زۆری لـە تـاڵانکردنی کوردسـتان دەسـت کەوتو، پاشان لە ئەستەمووڵ دەستی بە بازرگانی کرد. ئەم کابرایە ڕۆژانی یەکەمین جەنگی جیهانی بەپێی ڕێنوێنیی ئیتیحادو تەرەقیو بەنیازی چوونە ئێران، هاتە سلێمانیو بانگەوازی کرد کە دەبێ هـەموو خێڵـەکان بـە هـێزی چەکداریانەوە پێوەندیی پێوە بکەن بۆ ئەوەی هێزەکانی ڕووس لـە ناوچـەی ئازربایجان تێك بشکێنێو دەسـەڵاتیان نـەهێڵێ یـا سەرتاسـەری شـوێنەکانی ئێران بخاتە ژێر دەستی خۆی. گوتی من بۆ ئەم مەبەستە نـێردراوم. کـابرا شێخانی نەقشبەندیی نێزیکی سنووری بانگ کردە سلێمانیو داوای لێکردن هاوکاریی بکەن. ئەوانیش لە وەڵامدا گوتیان چوونە نێـو ئـێرانو تاڵانکـاری ئەنجامیان باش نابێو، لەڕووەوە داوای لێبوردنیان کرد. بەڵام ئەم شێخانەو تاقمێك لـە دانیشـتوانی ناوچەکە بە قسـەی زلو دزێـوو هەڕەشـەو گوڕەشـەی ئیبراهیمو بەشداریی حکوومـەتی ناوچـە ناچـار بـوون بچنـە پـاڵیو لەگـەڵیدا ڕۆیشتنە (بانـە). (محەمـەد خـان) کـە قایمقـامی بانـە بـوو و ئـەوەی لـە بـابو باپیرانیەوە بۆ مابووەوە، زۆر بەڕێزەوە پێشوازیی لێکردنو بردنیە ماڵی خۆیو میواندرییەکی باشی کردن. ئەم ڕێزگرتنو میواندارییـەی محەمـەد خـان، ئـەم کابرا ناڕەسەنو خوێنڕێژەی زیاتر خستە سەر کەڵکەڵە. لەوێ داوای لە شێخان کـرد زۆر بـە پەلـە ڕەشـبگیر (نـەفیری عـام) ڕابگەیـەننو هــەموو عەشــایەر

کۆبکەنەوەو دەست بەکاربن. محەمەد خان بە ئیبراهیمی گوت: لەبەر ئەوەی فەرمانبەری حکوومەتێکی بێلایەنم، ناتوانم بەشداریی ئەم کارە بکەم، چونکە عەشایەر کۆکردنەوەو ڕەشبگیرو پێشڕەویکردن ڕوو بە (سابلاخ) دەبێتە هۆی پێکدادانی نێوان عەشایەری هەردوولاو خوێنێکی زۆر دەڕژێت و لەلایەن حکوومەتەوە تاوانبار دەکرێم. بۆیە داوای لێبوردنی لێکرد. ئیبراهیم زۆر بەم وەڵامەی محەمەدخان تووڕە بوو و، دەستبەجێ گەڕایەوە بۆ سلێمانی.

ئەو سەردەمە (حیلمی قەستەموونی) سەرۆکی هێزی عەشایەرو فەرماندەری فەوجێکی نیزامی بوو لە سلێمانی. ئیبراهیم هاتە لای ئەم ستەمکارە خوێنڕێژەو، ئەو هێزەی لێ وەرگرت و لەگەڵیدا گەڕایەوە بۆ (بانە). ناخافڵ هەڵیکوتایە سەر ئەو (محەمەد خان)ە کە چەندین ڕۆژ بوو میوانداریی کردبوو و ڕێزی لێنابوو و، دەستگیرو ئیعدامی کردو خێزانەکەیشی لەنێوبردو ماڵەکەیشی تاڵان کرد. دوایی ڕوویانکردە دێهاتەکانی دەوروپشت و هەموویان بەتاڵان برد. ئەم جووتە تاوانبارە بەم شێوەیە کۆمەڵێك دەعباو خراپەکاریان کۆکردەوەو بەرەو (سەقز) چوون.

لەوێیش لەلایەن گشت فەرمانبەران و کاربەدەستەکانی حکوومەتەوە زۆر بەباشی پێشوازییان لێکراو؛ دانیشتوانی شارەکە بەوپێیە کە ئەمانە حکوومەتی عوسمانی بەکاری تایبەت ناردوونی، مەڕیان لەبەرپێیاندا سەربڕی. ئەم ڕێزگرتن و پێشوازیە جوانەی کوردانی بێچارە هەوەس و خراپەکاریی ئەو جووتە پیاوکوژەی زۆر زیاتر کرد. سەیفەدین خانی مەجید خانی حاکمی سەقز پیاوێکی گەلێك دەوڵەمەندو ساماندار بوو. ئەمانە مرخیان لێ خۆش کردو، بڕیاریاندا بە شێوەیەکی دۆستانە بیگرن و لەنێوی ببەن تا سامانەکەی بکەوێتە دەستیان. بەڵام لە تۆڵەسەندنەوەی حەسەن خانی کوڕەزای خوالێخۆشبوو (عەزیز خان)ی سەرداری حاکمی سابڵاخ کە سەرۆکی خێڵی (موکری)ی بەهێزترین خێڵ بوو، ترسان و ئەوەیان نەکرد. چەند ڕۆژێك لەلای سەیفەددین خان مانەوەو، بۆ کۆکردنەوەی هێندێك کەسی دیکەو بۆ گفتوگۆکردن ئەو سەردارە نەجیبەیان داوەتی سەقز کرد. ئەو دوو نەجیبزادەیە بە زمانی شیرین و قسەی ئەو جووتە جەنگیززادەیە لە خشتەبران و، لە (بۆکان)ی نێوان سەقزو سابڵاخ کۆبوونەوە. هەرچەندە ئەم دوو مرۆڤە بەویژدانە خزمەتێکی چاکیان کردن، بەڵام ئەو جووتە خوێنڕێژە بەبێ ڕەچاوکردنی مرۆڤایەتی و ڕێزگرتن و خزمەتکرنیان، لەناکاوداو وەختێك ئەم دوو زاتە لە ژوورەوە دانیشتبوون، هەڵیانکوتایە سەریان و دەستگیرو گوللەبارانیان کردن. ماڵوحاڵی سەدان ساڵەی ئەم خانەدانانەیان تاڵان کردو

هەموو جۆرە سووکایەتیەکیان بە خەڵکەکە کرد. ئەم کردەوەیە دڕندایەتی بەرانبەر بە میوانپەروەرانی کورد نەبێ، هیچ هۆیەکی دیکەی نەبوو.

پاش ئەم تاڵانو تاوانە ئەم چەتە خوێنڕێژانە ڕوویانکردە (مەراغە)ی دەوڵەمەندترینو گەورەترین شاری کوردو، بەنیازی تاڵانکردنی (تەورێز) بەسەر (میاندواو)دا بەرەو مەراغە ڕۆیشتن. تووشی هەرکەسێك بوون لەو ڕێگایە ڕووتیان کردەوەو خستیانە نێو ڕووباری (جەغەتوو). (میاندواو) یان بەتەواوی تاڵان کرد. لەدەوری تەورێز مەفرەزەیەکی پچووکی ڕووسیان دیو، دزەیان کردە پشتی مەفرەزەکەو چوونە نێو شاری (تەورێز). وەکوو ئەفسەرێك پێی ڕاگەیاندم: تاڵانیەکەی مەبعووس ئەفەندی بریتی بووە لە (٥٨) پەنجاو هەشت بار پارەو زێڕ. ئەم ئەفسەرە خۆی لەگەڵ ئەواندا بووە. ئەم چەتەیە لە تەورێز بەناوی باجی جەنگەوە پارەی لە خەڵکی شارەکە سەندووەو، پیاوەکانیشی لە دەوروپشتی شار خەریکی تاڵانی بوون. کاتێك هێزێکی عەسکەریی ڕووس لێیان نێزیك بووەتەوە، بەپەلە ئەو وڵاتەیان بەجێهێشتووەو هەڵاتوون.

لەڕێگا تووشی پۆلێك چەکداری خەڵکی (میاندواو و مەراغە) بوون کە هاتبوونە سەر ڕێگایان، پاش ئەوەی پێوەندییان بە ڕووسەکانەوە کردبوو تا یاریدەیان بدات تۆڵەی کوشتارو تاڵانکرانیان بکەنەوە. شەڕێك لە نێوانیاندا قەومابوو و، لە ئەنجامدا زیانێکی گیانیی قورسیان لێدابوونو تاڵانیەکانیان لەدەستچوو بوو و هەرچۆنێك بێ بە پەلەپڕووزێ پەڕیبوونەوە سنووری عوسمانیو خۆیان بە مووسڵدا کردبوو.

پاش ئەم ڕووداوانە ئیتیحادییەکی (عومەر ناجی) ناو کە ئیتیحادیەکان ناوبانگی خوتبەخوێنییان دابوویێو لە هەرزەکاریدا لای عێراقیەکان بە (جماذی الأولی) ناسرابوو، ئەم نەفسنزمە زنجیرەیەك کاری دزێوی دەست پێکرد. ئەم پیاوکوژە لاساییی پاشای کردبووەوەو خۆیی کردبوو بە ناپلیۆنێکی چکۆلەو فەرمانی غەزای دابوو. پاش داگیرکردنی ئازربایجان، روویکردە دەوروبەری (سابلاخ). هەر کوردێك لەگەڵیدا ڕێكنەکەوتایەو یاریدەی نەدایە، بە سەربازە نیزامیەکانی دەستگیرو ئیعدام دەکرا. بەم شێوەیە دووسەد کەسی هەڵواسیو، سەربازەکانیی دەناردە سەرماڵەکانیان بۆ دەستدرێژیکردنە سەر نامووسیان. لەکاتێکدا سەرگەرمی ئەم کردەوە ناشیرینە بوون، ڕووسەکان گەیشتنە سەریانو خەڵکەکەیان ڕزگار کردو، ئەوانیش بەرەو سلێمانی هەڵاتن.

پاش ئەم (عومەر ناجی)یە تۆرانچییە، قایمقامێکی عەسکەریی جێی متمانەی ئیتیحادیەکان کە ناوی (عەباس حیلمی) بوو، دەستی بە پیاوکوژیو ڕەفتاری دڕندانە کرد. ئەم کابرایە فەرماندەری سوپای ٣٧ ەیەم بوو و، خەلیل پاشای فەرماندەری سوپای بەغدا بە هێزێکی عەسکەرییەوە ناردبوویە سلێمانیو، سوارەکانی خێڵی جافیش تێکەڵی ئەم هێزە نیزامیە کرابوون. داوای چاککردنی بارودۆخەکەی لێکرابوو. پاش ئەوەی هێزەکە بەتەواوی ڕێکخرابوو، بەسەر (بانە)دا ڕۆیشتبوە سەقزو (بۆکان)ی سەندبووەوە. دوایی شازدە کەسی لە سەرانی جاف کە لە (بانە) بوون، دەستگیرکردو لە ماوەی شەوێکدا کتوپڕ ئیعدامی کردن. ئەو هێزە عەشایەرە کە لەگەڵیدا بوو، بەهۆی ئەمەوە هەڵات. ڕووسەکان بە هەڵاتنی ئەو عەشایەرانە هەڵیانکوتایە سەر هێزە عەسکەریەکەو زۆریان لێ کوشتنو پەڕاگەندەیان کردن. لەبەر ئەوە عەباس حیلمی ڕوو بە سنووری عوسمانی کشایەوەو هەڵاتو، لەڕێگا چ پیاوو ژنێکی کوردی تووش بووە کوشتوویە.

دوای ئەم حاڵوبارە، عەلی ئیحسان پاشای فەرماندەری سوپای سیازدەیەم تا (هەمەدان)ی داگیرکرد. کاتێك ئینگلیزەکان بەغدایان داگیرکرد، ئەم فەرماندەرەو هاوکارانی لە ئێران گەڕانەوەو، چ کوردوعەجەمێکیان لەڕێگا تووش هاتووە بەبێ هیچ هۆو لێکۆڵینەوەو پرسیارێك کوشتویانەو بێئابڕوویيو تاوانێکی گەورەی دیکەیان دەست پێکردووە. کۆمەڵێکی زۆر لادێیی هەر لە کرماشانەوە تا خۆراوای خانەقین بە فەرمانی ئەم خوێنڕێژە کوژراونو لاشەکانیان لەسەر ڕێگاکان تووڕدراوە. من خۆم شایەتی ئەم ڕووداوە بووم.

دەبێ هار بوونی ئەم دوژمنی مرۆڤایەتیە بە هەوای (تۆران)و ڕقو کینەی (جەنگیز) زۆر بە وردی باس بکرێت. بۆیە داوایان لێدەکەم بیرەوەریەکانم لەم بارەیەوە بخوێننەوە کە بەم زووانە بڵاودەبێتەوە.

١٢- پێنجەم دەوران
سەروبەندی پاش ئاگربەست

ئەو گەورەپیاوانەی کورد کە پێش ئاگربەست لە ئەستەمووڵ بوون، بۆ سوود وەرگرتن لە بارودۆخی گشتی بە شێوەیەکی دیار کەوتنە تەگبیرکردن. ئەوانە هێڵی جووڵانەوەیان زۆر ئاشکرا بوو تا بۆ ئەورووپای بسەلمێنن کە کورد لەمێژە خۆی لە شەڕی تورکیا جیاکردووەتەوەو دەیەوێ خاوەنی بەشە مافی خۆی بێ کە بریتییە لە چۆنایەتیی دواڕۆژی کورد. بۆیە بەدەست پێکردنی ئاگربەست، سەرلەنوێ (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)[11] دامەزرا.

کۆمەڵە هەر لە یەکەم ڕۆژانی دامەزراندنیەوە کەوتە یاداشتنامەو بەیاننامە دەرکردنو بەڕاشکاوی داوای سەربەخۆیی کوردستانی کرد. دەستەیەکی ڕێ پێدراویش بۆ داکۆکیکردن لە مافی کوردو کوردستان بە سەرۆکایەتیی شەریف پاشا کە لە سێیەم باسدا بەدرێژی لێی دوواوم، پێکهێنرا بۆ گێڕانەوەی مافی زەوتکراوی کورد.

سەرجەم ڕۆشنبیرانو گەورەپیاوانی کوردو سەرخێڵانی کوردستان لەپێناوی ئەوەدا یەکیانگرتو دووی ئەم داوایە کەوتنو، چ ناکۆکیو ڕەخنەیەکی لەوەوبەر هەبوو گشتیان خستنە لاوە. لقەکانی کۆمەڵە لەشوێنە جیاجیاکان تا قووڵاییی نیشتمانی کورد لە ماوەیەکی زۆر کورتدا کرانەوەو، جموجووڵیان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە زیادبووندا بوو. دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵە لەم بەڕێزانەی لای خوارەوە پێکهاتبوو:

سەرۆك: سەید عەبدولقادر ئەفەندیی کوڕی (شیخ المشایخ) حەزرەتی سەید عوبەیدوڵڵای شەمدینانی لە ئەندامانی ئەعیان.

یەکەم جێگری سەرۆك: ئەمین عالی بەگی کوڕی بەدرخان پاشای پشکنیاری پێشووی دادی ئەدرنە لە میرانی بۆتان.

---

[11] کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩١٨ لە ئەستەمووڵ دامەزرا. یەکەم نیوەی ساڵی ١٩١٩ دەووکەرت بوو. ئەمین عالی بەدرخانی سەرکردەی باڵی سەربەخۆییخوازو تاقمێك لێی جیابوونەوەو، "کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد"یان دامەزراند (بڕوانە: د. ولید حمدي، الکرد وکردستان في الوثائق البریطانیة، لندن، بلا، ص ٣٤٢،٣٤٣،٣٤٥).

دووەم جێگـری سـەرۆك: فـەریقی خانەنشـین فوئـاد پاشـای کـوڕی خوالێخۆشبوو سەعید پاشای وەزیری دەرەوەو برای شەریف پاشای نوێنەری کورد.

سکرتێری گشتی:فەریقی ڕوکنی خانەنشین حەمدی پاشا.

ژمێریار: سەید عەبدوڵڵا ئەفەندیی کوڕی سەید عەبدولقادر ئەفەندی.

ئەندام: میرالای خەلیل بەگ بەڕێوەبەری پێشووی پۆلیسی ئەستەموولو لە ساداتی دێرسیم.

ئەندام: میرالای جەندرمەی خانەنشین محەمەد عەلی بەگی کوڕی بەدرخان پاشا.

ئەندام: قایمقامی عەسکەریی خانەنشینی خەڵکی سلێمانی محەمەد ئەمین بەگ.

ئەندام: خواجە ئەفەندی لە پیاوانی ئاینی.

ئەندام: سەید شەفیق ئەفەندیی ئارواسی زادە لە مامۆستایان.

ئەندام:سەرۆکی نوسینی (ترجمان حقیقت)و کاتبی قۆمیسەری هەرەبالای میسر شوکری بەگی بابان.

ئەندام:ئەکرەم بەگی جەمیل پاشا لە پیاوماقوولانی دیاربەکر.

ئەندام:زەینەلعابدین بەگ لە مامۆستایانی قوتابخانەی حقووق.

ئەندام:فەتحوڵڵا ئەفەندی لە بازرگانە متمانەپێکراوەکان.

ئەندام:پڕۆفیسۆر دکتۆر محەمەد شوکری سەگبان بەگ.

کۆمەڵە لەکاتێکدا بەوپەڕی بایەخەوە لە جموجووڵدا بوو، ناکۆکی کەوتە نێوان لاوە خوێنگەرمو توندڕەوەکانو هێندێك لە سەرانی کۆمەڵە. کەمالیەکان دەستیان لە دروستکردنی ئەم ناکۆکیەدا هەبوو، لەکاتێکدا جووڵانەوەکەیان ڕۆژ بە ڕۆژ زۆر گەورەتر دەبوو و هەمان کات دڵی کوردەکانیان ڕەش کردبوو.لاوە ڕادیکاڵەکانیش لەولاوە دوایان دەکرد زوو بەزوو هەوڵی بەدەستهێنانی هەموو خواستەکانی کورد بدرێت. ئەوانە داوایان دەکرد سوود لە بەرگریی دەوڵەتانی هاوپەیمانو پرنسیپەکان وەربگیرێتو پێوەندی لەگەڵ حکوومەتی تورکیادا بپچڕن. ئەم تاقمە ئاگرینە چەند کۆمەڵێکیان لەسەر

بنچینەیەکی دیموکراتی هێنایە مەیدان، (فیرقەی دیموکراتی کورد) [12] لەنێویاندا لە هەموویان بەهێزتر بوو.

ئەو سەردەمە دەستەیەکی لێکۆڵینەوەی ئەمریکا هاتە ئەستەمووڵو پاش گەڕانی بە ویلایەتەکانی خۆرهەڵاتدا سەری لەم فیرقە تازەیە دا. ئەمانیش سنووری کوردستانو مافو مەبەستو خواستەکانی کوردیان بە شێوەیەکی روونو ئاشکرا پێ‌ڕاگەیاندن. ئەم دەستەیە بە سەرۆکایەتیی جەنەڕاڵ پاکرادۆ بوو. کاتێك لەلای کوردەکانەوە گەڕانەوە بۆ سەتەمووڵ، بەندە لەگەڵیدا کۆبوومەوە. ناوبراو پێی گوتم: من ئاگادارتان دەکەمەوە ژمارەی کورد لەو شوێنانەدا کە پێیان دەڵێن ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، واتە کوردستان، لە چوار یا پێنج ملیۆن کەس زیاترە.

ئەو دەستەو تاقمانەی کە تازە پێکهاتبوون ئەمانە بوون: (کۆمەڵەی تەعمیمی مەعاریفو نەشریاتی کورد) [13] و (کۆمەڵەی هێڤی خوێندرکارانی کورد)و (کۆمەڵەی خۆیبوونی کورد) [14]. هەمان کات ئەو تاقمانە کە بۆ

---

[12] ئەم فیرقەیە لە "تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد "جیابووەوەو ساڵی ١٩١٩ پێکهات. مەمدووح سەلیم سکرتێری گشتیی بوو. ئامانجی سەربەخۆییی کوردستان بوو و، جموجووڵی سیاسیی لە ئەستەمووڵ هەبوو (بڕوانە: ئەڵقەکانی ٢١و ٢٣ی بابەتەکەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان لە: "الثقافة"، العدد ٤-٥، نیسان- مایس ١٩٨٢ والعدد١، کانون الثاني ١٩٨٣).

[13] ئەم کۆمەڵەیە سەرەتای ١٩١٩ لە ئەستەمووڵ دامەزراو باڵێکی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان" بوو. کۆمەڵەکە بەرنامەی خۆیی لە ژمارە (١٠)ی ڕۆژی ١٩١٩/٢/٢ی گۆڤاری "ژین"دا بڵاوکردووەتەوە، ئامانجی ئامادەکردنی فەرهەنگێکی کوردیو قوتابخانە کردنەوەو کتێب چاپکردنو چاپخانەدانانو یەکخستنی کرێکارانی کورد بووە. "مەمو زین"ی شاکاری "ئەحمەدی خانی"ی ساڵی ١٩١٩ لە ئەستەمووڵ بەچاپ گەیاندو، هەمزەمکسی پێشەکیی بۆ نووسیوە (بڕوانە: م. ئەمین بۆز ئەرسلان، ژین کۆڤارا کوردی -ترکی ١٩١٨-١٩١٩، جلدا، ئۆپسالا، ١٩٨٤، ل ٦٨-٦٩/ بەپیتی لاتینی).

[14] کۆمەڵەی نیشتمانیی کوردیی "خۆیبوون" (جڤاتا وەلاتیی کوردا خوەیبوون) ساڵی ١٩٢٧ لە بەیرووت دامەزراوە. پێم وانییە عەبدولعەزیز یامولکی مەبەستی ئەم "خۆیبون"ە بێ، بەتایبەت کە خۆیشی سەرباسی ئەم بەشەی بۆ سەروبەندی پاش ئاگربەستی یەکەمین جەنگی جیهانی تەرخان کردووە. بۆیە پتر ڕێی تێدەچێ مەبەستی "جڤاتا خوەسەرییا کورد" بووبێ کە ساڵی ١٩٢١ خالید بەگی جبران دایمەزراندووەو بە "ئازادی" ناسراو بووەو

مەبەستی زانستیو ئەدەبی کۆبووبوونەوە، تێکڕا بوونە پاڵپشتی (فیرقەی دیموکراتی کورد).

فیرقەی دیموکرات لە ماوەیەکی زۆر کورتدا ڕێکخستنێکی یەکجار بەهێزی هێنایە گۆڕێو؛ کارنامەی خۆیی لەو یاداشتنامەیەدا کە دایە نوێنەرانی دەوڵەتانی هاوپەیمان پێی ڕاگەیاندنو، پێشبینیشی کرد کە چالاکیی دەست پێکردووی کەمالیەکان لە ئەنادۆڵ بەسەر خۆیاندا دەشکێتەوە. ئەم فیرقەیە دەیویست کوردستانێکی سەربەخۆ لەنێو سنووری نەتەوەییی خۆیداو بە چاودێریی دەوڵەتی بەریتانیا دابمەزرێنێو بزاوتێکی دیموکراتی لەنێو ڕێکخستنەکانی خۆیدا دروست بکات. گۆڤاری (ژین)ی بڵاوکەرەوەی بیروڕای ئەم فیرقەیە نووسیبووی: ئێمە نامانەوێ جێ‌پێی پۆستاڵێکی تورك لە کوردستان ببینین. ئەم قسەیە کاریگەریەکی گرنگی هەبوو.

جموجووڵی ئەو گرووپە هەمەجۆرانە کە ناوەکانیانم لەسەرەوە هێناوەتەوە، تۆرانیەکانی هارکردو داوایان کرد کۆمەڵەی تەعالی بۆ جارێکی دیکە بیرو مەبەستی خۆی ئاشکرا بکات. بەڵام ڕەحمەتی سەید عەبدولقادر ئەفەندیی سەرۆکی کۆمەڵە بە کاریگەریی هەم بارودۆخی سیاسیو هەم دەمارگیریی ئاینی لە وەڵامدا گوتی: ئایا ئەو کوردستانە کە دادەمەزرێنرێت، سەر بە حکوومەتی عوسمانی دەبێ یا ژێردەستەی ئینگلتەرە؟ بۆیە تاقمێك بەهۆی ئەم بەیاننامە داخراوەوە لە کۆمەڵەی تەعالی جیابوونەوەو، لەگەڵ کۆمەڵەی (خۆیبوون)دا یەکیانگرتو تیکەڵ بە تاقمی (تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد)[15] بوونو گرووپێکی بەهێزیان لێکەوتەوە. (فیرقەی

لقی لە گەلێك شاری کوردستانی باکوور هەبوە. "ئازادی" سەرەتای پایزی ١٩٢٤ یەکەمین کۆنگرەی خۆیی سازکردو بڕیاری هەڵایساندنی شۆڕشیدا دژی حکوومەتی تورك (بڕوانە: رابرت اولسن، قیام شیخ سعید پیران، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، ١٣٣٧، ص ٧٣-٧٥).

[15] پاش ئەوەی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان" لەسەر پاشەڕۆژی کوردستان دووبەرەکی کەوتە نێوان سەرکردەکانی، باڵی سەربەخۆییخواز کە بریتی بوو لە ئەمین عالی بەردخانو عەبدوڵلا جەودەتو شوکری بەگی بابانو شوکری محەمەد سەگبانو جەلادەت بەردخانو ئەکرەم جەمیل پاشاو حسێن حامی بەگو مەمدووح سەلیمو نەجمەدین کەرکووکی، بە هەڵبژاردنەوەی شێخ عەبدولقادری شەمزینانی ڕازی نەبوو و، دەوروبەری ٢٠ی مایسی ١٩٢٠ "کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد"ی دامەزراند (بڕوانە دوو ئەڵقەی ٢٦و

ديموكراتى ميللەتى كورد) لەگەڵ ئەم گرووپانەو دوو كۆمەڵە زانستيەكەى ديكەدا بەناوى (خۆيبوون)ەوە چووە نێو كۆڕى چالاكى نواندن. (خۆيبوون) جىٚدەستى لە كوردستان زۆر بەرچاو بوو و، ڕاپەڕينى لە هەموو لايەك هێنايە مەيدان.

لەكاتێكدا باسى ئەم ڕێكسختنە جياجيايانەى كوردو چالاكييان لە ئەستەمووڵ دەكەين، دەبىٚ هەمان كات لە چالاكيە گرنگەكانى (كۆمەڵەى ئافرەتانى كورد لە ئەستەمووڵ)[١٦] بدوێين. تەنانەت ئەم ئافرەتانە خەرجيى زۆرى كۆمەڵەى (خۆيبوون)يان لە سەرەتاى دامەزرانديدا دابين كردو، ئاشكرايان كرد پێوەنديى تەواويان بە داواى كوردەوە هەيە بۆ سەربەخۆيىو، ئەمەيان بەچالاكيى خۆيان سەلماند. من ئەمڕۆ فاتيحە بۆ گيانى ئەو دامەزرێنە بەڕێزانەى كۆمەڵەكە دەنێرم كە كۆچى دواييان كردووەو، ڕێزو پێزانينيشم بۆ ئەوانەيان كە لە ژياندا ماون. بەو شێوەيەى كە لەسەرەوە عەرزم كردن، دەورانێكى ديكە بە بەردەوامبوونى ئەو داوا سياسيەى كورد لە ڕۆژى سەرهەڵدانى جووڵانەوەى كەماليى توركەوە دەستى پێكرد.

٣١ى بابەتەكەى دكتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبووبەكر لە: "الثقافة"، العدد ٥، مايس ١٩٨٣، و العدد ٢، تموز ١٩٨٧).

[١٦] كۆمەڵەى تەعاليى ژنانى كورد "كورد قادينلرى تعالى جمعيتى" يەكێك بوو لەو كۆمەڵە كۆمەڵايەتيانە كە لەسايەى "تەعاليى كوردستان"دا چالاكيى هەبوو. كەمو زۆر گوڵانى ١٩١٩ لە ئەستەمووڵ دامەزراوە. ٢٠ى حوزەيرانى ١٩١٩ كەوتووەتە چالاكى نواندن. ئەنجوم خانم مستەفا پاشا يامولكى يەكێك بووە لە سەركردەكانى. ئامانجى كۆمەڵەكە ئيش پەيداكردنو كردنەوەى ئيدارەخانەو قوتابخانە بووە بۆ ژنان (بڕوانە: م. ئەمين بۆز ئەرسلان، هەمان سەرچاوە، ل٦٢،٦٣،٦٤).

١٣-شەشەم دەوران
لە جووڵانەوەی نەتەوەیی یا (کەمالی)ی تورکەوە
تا یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعید بۆ سەربەخۆیی

١-بارودۆخ:

ئەو کوردانەی کە کاتی جەنگ کۆچیان پێکرابوو بۆ ئەنادۆڵ، بە ناخۆشیو پەرێشانی لەو شوێنانەدا دەژیان کە تێیاندا نیشتەجێ کرابوون. کە جموجووڵی جەنگ نەماو دەرەتان بۆ قسەکردنو داواکاری ڕەخسا، هەموو هەوڵو تەقەلایەك بۆ گەڕاندنەوەی ئەو مافزەوتکراوانەی کوردو ڕزگارکردنی ژیانی ئەو بێچارانەو گێڕانەوەیان بۆ شوێنەکانی خۆیان بەبێ هزدە دەرچوون. حکوومەت گشت داواکاریەکانی کوردی پشت گوێ خست. لەکاتێکدا ئەرمەنە کۆچ پێکراوەکان لەبەر ئەوەی مەسیحی بوون، دەوڵەتانی هاوپەیمانی بۆیان تێکەوتنو گەڕێندرانەوە.

ئەگەر ئەم کوردە کۆچ پێکراوانە ژمارەیان لە دەوری پێنج هەزارو دە هەزار کەسدا بوایە، گرنگ نەدەبوو. کۆمەڵەی تەعالیی کورد خۆی دەیتوانی ئەم کارە ڕاپەڕێنێ. بەلام مەسەلە وەها نەبوو، هەموو ئەو کوردانەی کە لەسەر خاکی کوردستان نیشتەجێ بووبوون کۆچیان پێکرابوو.

لەبەرئەوەی حکوومەت بەهیچ جۆرێك پێبەندی گەڕاندنەوەی ئەو کوردانە نەبوو بۆ شوێنی خۆیان، بەشێکی ئەو کوردانە هەلیان بۆ هەڵکەوتبوو و بە لەخۆبوردنەوە کەوتبوونە ڕێ بۆ وڵاتی خۆیان. بۆ نموونە باسی حسێن پاشای سەرۆکی خێڵی (حەیدەران) دەکەین کە چەند جارێك لە دەرگای حکوومەتی دابوو تا خێڵەکەی بگەڕێتەوە. بەڵام بێهوودە بوو. سەرەنجام ئەویش ناچار بووە خۆیو چەند کەسێکی خێڵەکەی لە (قوونیە)وە بکەونەڕێو، لەڕێگا هەر کەسێکی تووش هاتووە لەگەڵ خۆیدا بردوویەو گەیشتووەتەوە (وان). هەرچەندە کەسانێکی دیکەیش هەمان کاری ئەویان تاقیکردووەتەوە، بەڵام بە حاڵوبارێکی زۆر پەرێشانەوە لەنێو تورکدا ماونەوەو نەگەیشتوونەتەوە شوێنەکانی خۆیان.

کاتێك بێگانەکان هاتبوونە ناوچەکان بۆ بینینی کۆچ پێکراوانی کورد، لەبەر ئەوەی کوردەکان موسڵمان بوونو بە شێوە لە تورکەکان چووبوون بۆیان جیا نەکرابوونەوە. ئەوەتا بە دەستپێکردنی جموجووڵە نەتەوەیی یا

کەمالیەکانی تورك، کوردان لە کوردستاندا بێهێزو بەش بەش بوون، بۆیە نەیانتوانی هیچ جووڵانەوەیەك بەرپابکەن. وێڕای ئەوە ئامۆژگاریی ئاینی هێندێك کەس کاریان تێکردو لە جێی خۆیاندا بەبێ جووڵە وەستان. لەپاڵ ئەوەدا هێندێك لەوانەی کە بەو قسانە فریویان نەخواردبوو، خۆیان بەرانبەر بە حکوومەت کۆکردەوەو چەند یاخیبوونێك ڕوویان دا.

(عەلی باتی)ی سەرۆکێکی کوردی دەوروپشتی دیاربەکر بۆ دامەزراندنی حکوومەتێك بەرەیەکی شەڕی چوار کیلۆمەتریی کردەوەو چەند ڕۆژێك بەرانبەر سێ فیرقەی سەربازی تورك ڕاوەستاو خۆیو پیاوەکانی بەرەنگاریی هێزەکەی تورکیان کردو، ئازارێکی زۆریان پێگەیاندن. هێزەکانی تورك دانیە بەر تۆپ، بەڵام (عەلی باتی)ی قارەمانی مێژوویی خۆیی بەدەستەوە نەدا. لەئەنجامدا بە قورسی بریندار کراو گیرا. کاتی ئیعدامکردن هاواری کرد: "گیانم فیدای سەربەخۆییی کوردستان بێ"و، شەهید بوو.

لقێکی خۆیبوون لە دیاربەکر ئاڵای تورکی داگرتو حکوومەتی کوردیی ڕاگەیاند. بۆیە حکوومەتی تورك شارەکەی تۆپباران کردو، هەموو ئەندامانی لقەکەی لەگەڵ بیناشی سلێمان بەگدا گرتو بە دوو شەو ئیعدامی کردن.

بەڵێنێکی زۆر لە پەیمانی (سێڤر)دا بە کورد درابوو. ئەو بەشەیان کە پێوەندیی بە کوردستانەوە هەبوو بۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، سێ بەندی تێخرابوو. ئینگلیزەکان ئەرکی جێبەجێکردنی ئەو سێ بەندەیان خستبووە ئەستۆی خۆیان. بەڵام مەسەلەی مووسڵ هاتەکایەوە، سیاسەتیان دەرهەق بە کورد گۆڕیو پشتیان تێکردن. ئەوە بووە مایەی نەهامەتیو تێداچوونی خەڵکێکی زۆری کوردو ئەو لاوانە کە لە فێڵو تەڵەکەی سیاسەتی ئینگلیز تێنەگەیشتبوون. ئەرمەن چ نەهامەتیەکیان بە سەردا هاتبوو، بەسەر کوردیشدا هێنرا. ئەمە چۆن سیاسەتێکە گەلان هەستێنیو بەڵێنی یارمەتییان بدەیتیو پاشان ڕوویان لێ وەربگێڕیو بیانخەیتە بەر گورزی خوێنخوارو زۆردارو جەللادی حکوومەتێکی بەهێز؟ لە هەموو خاوەن ویژدانو مرۆدۆستێك دەپرسم: ئەم کارە تا چ ڕادەیەك مرۆڤانەیە؟ لە سێرو مسیتەرەکانی ئینگلیز دەپرسم، با وەڵامم بدەنەوە؟

ئەفسەرێکی خوێن گەرمی کورد لەدێرسیم بە ئاشکرا خێڵاتی ئەو ناوچەیەی بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ڕاپەڕاند. هەمان کات بەگزادە پایەبەرزەکانی قۆچگیریو زازایش ڕاپەڕین. ئەم ڕاپەڕینە پاش ئەوە ڕوویدا

که حەیدەر بەگ بە دەستپێکردنی ئاگربەست هاتە ئەستەموولو، بەرنامەی بۆ دانا. حکوومەتی تورك هێزێکی عەسکەریی گەورەی بە فەرماندەریی نوورەدین پاشای بکوژی بەناوبانگی کوردو عەرەب نارده سەریان. هەر کە دەست بەکار بووبوو گوتبووی: لەمەوپێش (زۆ)کانمان لەنێو برد، ئێستایش خەریکی (لۆ)کان دەبین. نوورەدین بەهۆی ئارەزووکاریو ستەمو خوێنخۆرییەوە لە دەوروبەری عێراق، بە نەفرەتەوە یادیان دەکردەوە. تەنیا ئاواتێکی ئەوە بوو ئەرمەن بە وشەی (زۆ)و کودیش بە (لۆ) ناوببات.

ئەو پێشهاتە کە ناوی ڕووداوی (عیمرانیە)ی لێ نراوە، سوپایەکی زۆر گەورە بەشداریی تێدا کرد. حکوومەت دوایی لە بڵاوکراوەیەکدا بەناوی جوولانەوەی قۆچگیریو زازاوە بە ڕەسمی ڕایگەیاند: "عەزەمەتو براکانی بەحریو سابت بەگانی قلیچەکلیو سەرۆکەکانو عەزیزو تەقیو حەیدەر بەگ لە خانەدانەکانی (حامو و چویرمە)و حسێنو عاشوور لەدەستو پێوەندەکانیان لەگەڵ ١٥٩ کەسدا، جگە لە ١١٣ کەسی دیکە، کوژراونو١١٠ کەسیش بە برینداری گیراون. هەمان کات ٢٠٠٠ تفەنگو ٢١٨ بارگیرو ٢٠٧ سەربازی هەڵاتوو گیراون". بەمەدا دەردەکەوێ ئەم پێکدادانە چەند گەورە بووە.

ناوبراو پاش تەواوکردنی هێرشەکە کرایە پشکنیاری سوپا لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا. هەر ئەفسەرێکی کورد هەبوو، لەسەر کار لایبردن. هێندێکیشیان کە ٤٦ ئەفسەر بوون، هەر بە گومانو بەبێ دادکاری (محاكمة) گوللەبارانی کردن.

کەمالیەکان سەرەتا سوارەیەکی زۆری عەشایەری کوردیان ڕەوانەی شەڕی دژی یۆنانیەکان کرد. پاش ئەوەی سەرکەوتنیان لەو شەڕەدا بەدەست هێنا، زۆر بە گەرمی کەوتنە جێبەجێکردنی ئەو نەخشەیە کە ئیتیحادیەکان بۆ سڕینەوەی ناوی کورد دایاننابوو.

شەهید فەیزی (فیضی) بەگی نوێنەر (مەبعووس)و نیشتمانپەروەری کورد ساڵی ١٩٢٢ لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی نەتەوەییدا لە ئەنقەرە، لە وەڵامی نوێنەرێکی تورکدا کە بە توندیو بەزمانێکی پڕسووکایەتی هێرشی کردبووە سەر کورد، گوتی: "ئەم وڵاتە تەنیا هیی تورك نییە، هاوزەمان وڵاتی کوردیشە". دوابەدوای ئەوەو بۆ ئەوەی کورد نەبنە کۆسپی سەر ڕێگای تورکان بۆ بەجێهێنانی خواستی گڵاوی تۆرانچێتیی خۆیان، لە کۆبوونەوەکەدا

کەوتنە باس‌و لێکۆڵینەوە بۆ پاکتاوکردنی کورد. هەر ئەوکاتە ئینگلیزەکان، پاش پەیمانی (لۆزان) کە کێشەی مووسڵ چارەسەر کرا، سیاسەتیان بەرانبەر بە کورد گۆڕا. بەڕادەیەك نەیاندەهێشت لە عێراقیشەوە یارمەتییان پێ بگات. هەروەها ئەو پەیمانە کە لەنێوان فەڕەنسەو تورکاندا لە ئەنقەرە مۆرکرا، بووە هۆی داخستنی سنووری سووریا. بەوپێیە لە باشووریشەوە یارمەتییان بۆ نەدەهات. بەمە کوردان لەهەمووولایەکەوە گەمارۆ دران، بەشێوەی بەلەمێك لە زەریایەکدا پەکی کەوتبێ.

دیسانەوە کوردان لەبەر بەدبەختی‌و چارەڕەشی کەوتنە نێو تاریکایی. تورکانی خوێنڕێژ لە هەمووولایەکەوە دەوریان دان‌و بە تۆپ‌و سونگییەوە خۆیان بۆ لێدانیان ئامادە کرد. ئەوانە لەوەوبەر بە خولیای تورکچێتییەوە خوێنی سرب‌و بولگارو (ئۆلاح؟)و ڕۆم‌و ئەرمەنیان ڕشتبوو وماڵیان تالان کردبوون، ئێستایش تاقمێك بە ناوی نەتەوەپەرست (میللیچی)یەوە هاتوونە مەیدان‌و خۆیان بۆ ڕشتنی خوێنی کورد ئامادە کردووە.

ئێستا لەم کاتەدا خوێندنی کەڵەشێرێك کە دەوروپشتی بە کۆمەڵێك ڕێوی‌و تانجی گیرابێ، چ ئاکامێکی دەبێ. بانگەوازو دەنگی کوردو کوردستان لە دەوروبەری دیاربەکر بەرزبووەوە. تورکانی ئەو ناوچەیە هەر بەگو سەرۆك‌و شێخ‌و ئاغایەکیان بەردەست کەوت، خۆیان‌و خێزان‌و پیاوانیان ناردنە ئەو شوێنانە کە زۆرینەی دانیشتوانیان تورك بوون. بەمە دەست کرا بە ڕاپەڕاندنی بەرنامەی سڕینەوەی ناوی کوردو کوردستان لە ناوچە کوردنشینەکان.

کاتی خۆی چ زۆرداری‌و خوێنڕێژییەك لە ئەرمەن کرابوو، بەسەر کوردیشدا هێنرا. هەر چیاو دۆڵ‌و دارستان‌و چاڵێك هەبوو، پڕ لە لاشەی کورد کران. (دێرسیم)یەکان ماوەی چوار چەرخ بوو بەهۆی ئەو قارەمانانەیانەوە کە ڕووبەڕووی هەموو گەمارۆو دەستدرێژییەکی دوژمن بووبوونەوە، نەیانهێشتبوو پۆستاڵی تورکان بچێتە نێو شارەکەیان؛ ئەمجارە لەبەر خۆبەدەستەوەدانی تاقمی سەید ئەحمەد زۆر مەینەتی‌و ناڕەحەتییان بەسەردا هات‌و، هەموو ژن‌و منداڵەکانیان لە مزگەوتێکدا کۆکرانەوەو سووتێندران.

دەوروبەری بوهتان (بۆتان) کە هێلانەیەکی پاکی کورد بوو؛ سەربازانی هێزی یەکەمی سەفەری بەو مەدالیایەی کوردستان کە بەسەریاندا دابەشکرابوو، هاندران‌و لە گشت لایەکەوە کوردیان تێدا سڕییەوە.

ئازادیخوازانی کوردیــش ڕۆژ بــە ڕۆژ چـالاکیی توندوتیـژو خۆبەختکەرانـەیان دەنواندو لە مەیدانی شەرەفدا شەهید دەبوون.

ئەو هاوارەی کوردان کە بۆ جیهانی شارستانەتییان بەرز دەکردەوە، چونکە هیــچ جــۆرە پێوەندییــەکیان لەگــەڵ جیــهانی دەرەوەدا نــەبوو، نەدەبیســترا. هۆیەکی دیکەی بە هانای کوردانەوە نەهاتن ئەوەبوو کە کورد سەر بە ئاینی ئیسـلام بــوون‌و بــە کوشــتاری ئەرمەنــەکان تاوانبــار کرابــوون، لەبەرئــەوەی حکوومــەتی عوسمــانی کــاتی خــۆی جـلو بــەرگی کوردیــی کردبــووە بــەر ســەربازان‌و بەریدابوونــە ســەر ئەرمــەن تــا جیــهانی دەرەوە وابزانــێ کــورد ئەرمەنەکان دەکوژن. بۆیــە ئــەوروپاو ئــەمریکا گوێیــان بــەو هاوارانــەی کــورد نەدەدا.

تەنانەت بەڵگەنامە کۆکراوەکانی دوای ئاگربەست لەلایەن دیوانی جەنگی کوشت‌وبڕو کۆچ‌پێکردنەوە کە دوو ئەندامی ئەرمــەن بــوون‌و لــە ئەســتەمووڵ پێکهێنرابوو، چۆنایەتیی کوشت‌و بڕو کۆچ پێکردنی ئەرمەن‌و کەس‌و لایەنە بەشدارەکان ڕوون دەکاتەوەو دەیسەلمێنێ هێندێکیان ڕەوانەی دادگا کراون‌و خراونەتە زیندان‌و هێندێکیشیان ئیعدام کراون. پاشان زیندانی کراوەکانیان بە گۆڕانــی سیاســەتی ئینگلیــز براونەتــە دوورگــە (ماڵتــە)و، پــاش ڕێککــەوتنیان لەگەڵ میللیچییەکاندا ئازاد کراون.

ئەو حکوومەتەی تورک کە بە وەلانانی خەلافەتی ئیسلامی‌و ئاین بە ناوی کۆماری تورکیاوە پێکهات، بنچینەییترین سیاسەتی گۆشکردنی تورکە لە هەر یەکێکی پچووکیەوە تا دەگاتە پیرترین کەسی بەوەی کە کورد وەك نەتەوەیەك نەناسێ‌و بستێك خاکی لەژێر خۆردا بۆ نەهێڵێتەوە. ئەو کوردانەی کە دەورانی خەلافەتی عوسمانی شوێن‌و پایەیەکی لایەقیان هەبوو و خزمەتێکی گەورەی حکوومەتی عوسمانییان کردبوو و چەندین پیاوی گەورەیان پێگەیاندبوو، ئەمڕۆ لە دەورانی ئەم کۆمارە عەلمانیەدا بە گەورەترین‌و گرنگترین دوژمنی تورکایەتی دەژمێردرێن.

تەنانەت دادگای (ئیستیقلال)ی تورك كە مێشكی ئەندامانی بەو هەستە پڕکرابوو، ساڵی ١٩٢٥ لە یاخیبوونە گەورەکەی کورددا بەبێ بیرکردنەوە لە تەمێکردن‌و بە سوودوەرگرتن لە هەلومەرج بەتوندی پێڕەویی بنەڕەتەکانی لەنێوبردنی کردووە. (عەلی سائیب)ی سەرۆکی ئەم دادگایە دەرچووی ساڵی ١٩٠٨ی بەشی سوارەی قوتابخانەی جەنگیی ئەستەمووڵ‌و کوڕی ئەفسەرێکی

تورك بووەو ماوەیەك لە ڕەواندز ژیاوەو یەكێك بووە لە بەدخووترین قوتابیەكانی قوتابخانە عەسكەریەكانی بەغداو ئەستەموول. ئەم كابرایە كە لە ژنێكی جانەوەرو بەدخوو كەوتووەتەوە، وەك ئێسترێك بەدڕەوشتیی خۆیی بەتەواوی ئاشكرا كردووەو بە قەسابی كوردە باڵبەستراوەكان ناوی دەركردووە. بۆیە جێی ڕەزامەندیو پێزانینی سەرانی كەمالی بووە.

توركان لە جەنگی جیهانیداو پاشتریش لە جووڵانەوەكانی كەمالیدا دوای ئەوەی بۆیان دەركەوت سوود وەرگرتن لە تەشكیلاتی هێزەكانی سوارەی كورد كە لە ٤٠٠٠٠٠ كەس زیاتر بوون، مسۆگەرە، دەستیان دایە خراپەو سووكایەتیپێكردنیان. لەپێشەوە دەستدرێژییان كردە سەر ناسنامەی مێژوویی تایبەتیانو، هەوڵیاندا گەلێك شتی دیكەیش بكەن. بەڵام حكوومەت بایەخی بەو عەشایەرە زۆرەی ژێر دەستی خۆی نەداو نەیهێشت كەڵك لە گەلێك شاكاری شارستانەتی وەربگرن كە یەكێك لەوانە هێڵی شەمەندەفەر بوو و، هەر لە شێوەی كۆچەردا مانەوە. لەبەرئەوەی كورد خاوەنی ژیانێكی زیندوو و سەربەرزانەیە، هەموو ئەو خراپەكاریانە نەیانتوانی سەری پێ نەوی بكەنو هەر بە سەربەرزی مایەوە.

ناوچەی كوردستان نیوەی ئەنادۆڵی دەگرتەوە. لەبەر ئەوەی دادگاكانی بە توركی بوون، زیندانی یا بەرەڵاكردنی گومانلێكراوێكی بێگوناح دەكەوتە سەر ویژدانو ئینسافی ئەو كەسەی كە كاتی دادكاریكردن قسەكانیی دەكردە توركی. زۆر جار قسەكانی دژی گومانلێكراوەكە دەگۆڕدران. ئەگەر ئەو قوڕبەسەرە پارەی نەدایە، زیندانی دەكرا یاماڵو منداڵی پەرێشان دەبوو.

جەنابی (ئیحسان نووری)ی قارەمانێكی ڕاپەڕینی كورد ساڵی ١٩٢٥ نامیلكەیەكی بڵاوكردەوە، ڕووداوێكی وەكوو خۆی لێ ڕادەگوازم تا تەرزی عەدالەتی دادگاكانی ئەوكاتە بخاتەڕوو:

كابرایەكی (بووز ئۆغڵوو تەمۆ) ناوی خەڵكی مەلازگرد، سەروبەندی گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵەوە بۆ شارەكەی خۆی، كاتێك دەچێتە ناوچەی (خنس) هاوڕێكانی ڕێگای ڕووداوێكیان لەنێواندا دەقەومێو كابرا دەستگیر دەكرێتو بەبێ هیچ پرسو وەڵامێك دەخرێتە نێو بەندیخانە. (٣٠) ساڵ لەوەبەدواوا دادگا چاو بە نووسراوەكانیدا دەخشێنێتەوەو بۆی دەردەكەوێ: ئەم كابرایە بێگوناحەو هیچی لەسەر نییە. فەرمانی بەردانی بۆ دەردەكات. بەڵام كە (تەمۆ) ئاگادار دەكرێتەوەو بەردەبێ، دەست دەكات بە گریانو دەڵێت: من (٣٠) ساڵ لەمەوبەر بۆ دابینكردنی خۆراكو پێداویستەكانی خێزانەكەم لە

ئەستەموولەوە هاتمو خرامە ئێرەو تا ئێستا لێرە ڕاگیرکراوم. ئێستا منداڵەکانم نەماونو، خۆیشم پیر بووم، چیم پێ دەکرێ.

سوپای تورك بەلا بوو بۆ کوردان. ئەو گوندنشینەی بەردەوام کاری دەکرد، کاتێك بەرهەمەکەیی بە کۆمەڵ دەگواستەوە، لەڕێگا تەسلیمی ناوەندی فەوجی دەکردو پسووڵەیەکی بەپێی ئینسافی دەستەی فەوج پێدەدرا. پاشتر خۆی زستانێکی سەختو درێژی لەبریی نان بە خواردنی توێکڵە داربەڕوو بەسەر دەبرد.

ئیدارەی تورك لە دوا چارەکی چەرخدا کاری سەرەکیی ئەوە بوو نەفرەتو دوژمنایەتی بخاتە نێوان خەڵكو خێڵەکان، لەوانە خێڵەکانی شەرناخو باتوانو دێرشاو دەکرانە دوژمنی یەکدی. کاتێکیش بە ڕێنوێنیی کۆمیتەی نهێنیی (خۆیبوون)ی کوردستان ژێربەژێر ئاشت دەکرانەوە، فیرقەی دووەمو فەرماندەریی فەیلەقی حەوتەم کە لەو ناوچەیەدا بوو، دەکەوتنە پەلەقاژەو سەخڵەت دەبوون.

ئەو باسانە کە لەسەرەوە بەرچاومان خستوون دەریدەخەن میللەتی کورد دووچاری جۆرەها کوێرەوەریو ناهەقی بووە. وێڕای ئەوە، بزووتنەوەی کورد بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی بەرەو پێشەوە چووەو گەلێك قارەمانی کردووەتە قوربانیو گەشەی سەندووە.

٢-ڕاپەڕین:

حکوومەتی تورك دەیزانی بارودۆخەکە لە چ ئاستێکدایەو، هەمیشە خۆیی بۆ هەر ڕووداوێکی چاوەڕوانکراو ئامادە کردبوو تا ڕێ لەهەر جموجوولێك بگرێ. ئەوەبوو چەندین کەسی بە تۆمەتی جیاجیا دەستگیر کرد. ئەم گرتنو ڕاوەدوونانەی تورك ساڵی ١٩٢٥ گەیشتە رادەیەك کە ئیدی لە وزەدا نەما. بۆیە شێخ سەعید ئەفەندیی تێکۆشی مەزن ڕاپەڕینێکی گەورەی بەرپارکرد، بڕیاریدا دەنگی تۆپو تفەنگ لە هەموو لایەکی کوردستان نەوەستێ تا مافی خەڵکی بێتاوانی کورد بەدەست نەهێنرێت. ئەو ڕاپەڕیوانەی کە لەگەڵیدا بوون، بە یارمەتیی خواوەندانە لە یەکەم هەڵمەتیاندا سوپای نۆیەمیان لە ناوچەی ئەرزرۆمو سوپای هەشتەمیان لە ناوچەی ئەرزنجانو سوپای حەوتەمیان لە دەوروپشتی دیاربەکر شکاند، ئەگەرچی ئەم سوپایانە بە ڕقو کینەیەکی بێئەندازەوە بەرگرییان دەکرد. ڕاپەڕیوان چیاکانی (قوپو سپیکور)یان گرتو لە ئوورفەو سیوەرەك نێزیك بوونەوەو، هەمو ئەو ناوچانەیان خستە ژێر دەستی خۆیان.

١٤-حەوتەم دەوران
لە یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدەوە تا دووەم جەنگی جیهانی

قەڵای دیاربەکر لە ٣١ی مارتی ١٩٢٥دا لەلایەن پیاوێکی زۆر بەڕێزەوە ناسراوی ناوچەکەدا کە شێخ سەعید ئەفەندی بوو، گیرا. جەنگاوەرانی کورد هەر بە گرتنی قەڵاکە ئاڵای کوردستانیان لەسەر هەڵکردو حکوومەتی کوردیی زازایان ڕاگەیاند. پاسەوانانی نێو قەڵاکە دیل کرانو؛ پاش ئەوەی چەکەکانیان لێ سەندرا ئازادکران.

وەك لەسەرەوە باسکرا، ئەم ڕاپەڕینەی کورد ڕێکخستنە نهێنیەکانی (خۆیبوون)و شەهیدی گەورە میراڵای خالید بەگی سەرخێڵی (جبران)و هەوڵو کۆششی هەڤاڵەکانی ئامادەیان کردبوو. کە فەوجە عەسکەریەکانی تورك لەنێو بران، دوازدە ویلایەت یەك لەدوای یەك کۆنترۆڵ کران. ڕاپەڕین ڕۆژ بەڕۆژ پەلی دەهاوێشت. بەڵام لەبەرئەوەی ڕاپەڕین پێش ئەو وادەیە کە دەستەی گشتیی کۆمیتە بۆی دانابوو، دەستی پێکرد، چەند وەستانێك ڕوویان داو کارەکان بەتەواوی نەگەیاندرانە ئەنجام. ڕاپەڕین لەکاتێکدا بەرپابوو کە هێشتا پردی (جرابولس)ی سەر ڕووباری (فورات) تێك نەدرابوو، بۆیە لە ناوچەی (حەسنان)ەوە دەستی پێکرد.

هەرچەندە کوردان خاوەنی بیروباوەڕێکی یەکگرتووی شۆڕشگێڕانەو ڕێکخستنەکانی کۆمەڵەیەکی ناوخۆیی بوونو زۆر باش دەست بەکار بوون، بەڵام وەکوو تورکەکان ستادێکی بەهێزی جەنگو فەرماندەرو هێڵی گەیاندنو تۆپو چەکی میکانیکییان نەبوو. هاوکات بیریان لەوە نەکردبووەوە باڵەکانی هێزەکانیان بەسەر سنوورە بێلایەنەکاندا بڵاوبکەنەوە، بۆیە نەیاندەتوانی خۆ لە بەردەم هێزی گەورەی تورکاندا ڕابگرنو بەرەنگاری هێرشەکان ببنەوە. ناوچەی ڕاپەڕین سەرەتا -وەك لەسەرەوە باسکرا- بە سێ فەیلەقی تورك گەمارۆ درابوو. ئەم سێ فەیلەقیش بریتی بوون لە ٩نۆ فیرقەی پیادەو ٣٦ سیو شەش فەوج کە ٢٧ بیستو حەوت فەوجیان پیادەو ٩نۆیشیان تۆپخانە بوون.

تورکەکان ئەو فیرقە سواریانە کە لە قارسو جزیرەو نوسەیبین بوون، ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٤ بەناوی جموجوولەکانی مووسڵەوە لە ناوچەکانی

خۆراواوه هێنایاننه دەوروبەری سعردو مێردینو میدیاتو، خرانه سەر ئەو هێزه پیادانه که له ناوچەکەدا بوون. بەم پێیه سوپای یۆنانی لەماوەی پازده ڕۆژدا لــه خــۆراوای ئــەنادۆڵ دەرپــەڕاند، ئەگــەرچی کەرەســـتەی جــەنگیی لەڕادەبەدەرو هێندەی ئەو هێزه بوو که فرێی دابووه نێو زەریا.

ساڵی ١٩٢٠یش بەهۆی ئەو فرۆکەو زرێپۆشو ئۆتومبیل و ئامرازه هەمه جۆرانەی جەنگەوه که حکوومەته بەهێزەکان پێیان دابوون، توانییان لەماوەی پێکدادانی یەك ڕۆژدا هــێزی نەتــەوەیی ئەرمــەن لــه (ساری قامیش)و دوای مانگێکیش پشوو به چوار ڕۆژ له ناوچەیەکی گرنگو مەحکەمی وەك (قارس) بشکێننو، له ئەنجامی پێکدادانیشدا له ئەلکساندەر پوول (کومری) وەدەریان بنێنو ناچاریان بکەن چەکەکانیان تەسلیم بکەن.هێزەکەی تورك زۆر کەم بوو، له چەند فیرقەیەکی پیادەو لیوایەکی سواره زیاتر نەبوو.

ڕاپــەڕیوانی کــورد ســێ‌چوار ئــەوەندەی ئــەو هــێزه بــوون کــه پــەلاماری ئەرمەنستانی دابوو و لەو هێزەیش تواناتر بوون که سوپای یۆنانی تووڕدایه نێــو زەریــاو، بــه ســایەی گیــانی ڕاپەڕیوانــەو خەسـڵەتی شــەڕکەرانەو قبــووڵ نەکردنی ستەمو زۆرو بەشخوراوییانەوه سوپای سێیەمی تورکیان تواندەوەو دوازده ویلایــەتیان لــه پشکنیاریی سوپای سێیەم داگــیرکردو خســتیاننه ژێــر دەســتی خۆیــان. بــەم شــێوەیه حکوومــەتی تورکیــا ناچــار بــوو ســـەر لــەنوێ سوپایەکی سەد هەزار کەسی بنێرێتەوه.

ئەو کوردانەی که به عەشقو باوەڕێکی نەتەوەییەوه دەستیان دابووه چەك، حکوومــەتی تــورك بــەبێ هەســتکردن بــه کــەمێك ویــژدانو مرۆدۆســتی زۆر نامەردانه هێرشی دەکرده سەریانو، له دەرەوەیش وای بڵاوکردووەوه گوایه ئەمانه کۆمەڵێك شێخو مەلانو دژی ئەم کۆماره عەلمانییه هەستاونو، بەمە ڕای گشتیی ئەوروپای به هەڵەدا بردبوو. پاشان هەموو هێزەکانی خۆی لــه خۆراواو باکوورەوه (تەرابزوونو قارسو سیواس)و له باشووریشەوه بەو هێڵە ئاسنەدا که به ناوچەی ژێردەستی فەرەنسەدا تێدەپەڕی، له کاتێکی چاوەڕوان نەکراودا هێنایه سەر کوردستان.

وەرچــەرخانی گــەورەی جیــهان بریتییـــه لـــه چەســپاندنی مــافی مــرۆڤو بیروبــاوەڕی ڕزگــاریو ئــازادیی هـــەموو مرۆڤایــەتی، بەتایبــەت لــه ســـەدەی بیستەمدا که هاواری زۆرلێکراویی گــەلی کــوردی خنکــاند، لــەکاتێکدا ناچــار بووبوو بــۆ بەدەســتهێنانی مــافی ڕەوای خــۆی دەســت بداتــه چــەك. یــاریدەی

تورکەکانیدا بەوەی هێڵەکانی ئاسنی بۆ تەرخان کردن تا هێرش ببەنە سەر کوردو ئەو میللەتە بەشخوراوە لەنێو ببەن. بەڵام لە ئەنجامدا خوا هەقی لێکردنەوەو لەسەر ئەو کردەوە نامرۆڤانەیە سزای دان بەوەی ئەڵمانیا هێڵی ماجینۆی وەرگێڕاو ئەو وڵاتە جوانەی هەڵشێلا.

هەرچی ئەو هێزانەی کوردیشە کە هێزەکانی تورك لە باشوورەوە پەلاماریدان، بەشی زۆریان تێداچوونو بەشێکیان بەدیل گیرانو ئەوانەیش کە ڕزگاریان بوو بە خەنجەر هەڵیانکوتایە سەر تورکەکانو بە هاواری (بژی کوردوکوردستان) شەهید بوون. ئەگەر ئەوکاتە قونسڵی بیانی لە ناوچەی کوردستان هەبوایەو کوردان پێوەندییان بە جیهانی شارستانییەوە ببوایە، ئەوسا بارودۆخەکە بە جۆرێکی دیکە دەبوو.

هەر ئەو کاتەیش ئینگلیزەکان پاش کێشەی مووسڵ لەسەر ئەوە لەگەڵ تورکەکاندا پێکهاتن کە یارمەتیی کورد نەدرێتو خواستو مافەکانیان پێشێل بکرێن. ئەگەر ڕووسیای سۆڤێتیش سۆزو ئارەزووی دەرببڕیبایە، نەخشێکی دیاری بۆ کوردان دەبوو. ئەم ڕاپەڕینانە بە هەر شێوەیەك بێ دامرکێنرانەوە، بەڵام جووڵانەوەی نەتەوەییی کورد بە هیچ ڕێگایەك ناکوژێتەوە.

(شێخ محەمەد ئەییووب)ی دانیشتووی (قەرە بەغچە)ی سەر بە (سیوەرەك) ڕاگیر کرا (توقیف)و، بۆ ئەوەی ئەم کارە نەبێتە هۆی مقۆمقۆ لەنێو عەشایەردا، هەر لەگەڵ ڕاگیرکرندا ٢٣ی نیسان لە مەیدانی دیاربەکر ئیعدام کرا. دکتۆر فوئاد بەگی کوڕی حاجی ئیبراهیم لە ڕۆشنبیرە گرانبەهاکانی کورد، کە لە دیاربەکر دەستگیرکرا، کاتی دادکاریکردن زۆر ورەبەرزو مەردانە داکۆکیی لە کوردستان کرد. شەهید دکتۆر فوئاد لەلایەن دادگاوە لێی پرسرا: ”تۆ لە کاتێکدا لە تورکیا خوێندووتەو بە تورکی دەدوێی، بۆچی داوای سەربەخۆییی کوردستان دەکەی؟“ ئەویش لە وەڵامدا گوتی: "لەبەر ئەوەی کوردمو دەمەوێ نیشتمانی کورد ببینم. ئەفەندیەکان تا سونگیی تورك لەکوردستان بمێنێ، کێشەی کورد دوایی نایێت". (عەلی سائیب)ی سەرۆکی دادگا هیچ پرسیارێکی دیکەی لێ نەکرد. بەڵام گوتی: "تۆ ژیانی خۆت بۆ بەدیهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ بەخت کرد، بۆیە ئیعدام دەکرێی. ڕۆژی ٧ی مایس ئیعدام کرا. بە ئیعدامکردنی هەر سەرۆکێك، (٥٠-٦٠) کەسیش لە عەشایەرە گیراوەکان ئیعدام دەکران.

(کەمال فەوزی بدلیسی)ی بنووسێکی خوێن گەرمی ڕۆژنامەی (ژین)و دەرچووی قوتابخانەی شاهانەی موڵکی، لە تەرابزوون و دیاربەکر بەدوویدا دەگەڕان بیگرن. دوایی لە دەوروبەری (مەلازگرد) دەستگیرکراو نێردرایە دادگای دیاربەکر. شەهید کەمال فەوزی کە هێنرایە بەردەم دادگا گوتی: "من بە ئاغاکانم گوت خەلیفە دەوری گیراوەو تورکان دەیانەوێ کۆمارێکی عەلمانی دابمەزرێنن. کوردیش بۆی هەیە وەکوو گەلانی دیکەی جیهان داوای مافی خۆی بکات. ئەمە مافێکی خۆمانە".

سەید عەبدولقادر ئەفەندیی بەناوبانگی کوڕی سەید عوبەیدوڵڵا ئەفەندیی شەمدینانیی سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لە دادگای "ئیستیقلال" تووشی گەلێك لێپێچانەوە بووەو داوای ناوی ئەندامانی ئەستەموولیان لێکردووە. ئەویش ناوەکانی داونەتێ‌و گوتوویە: بیرمان لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆو ئالایەکی کوردیی پێکهاتوو لە رەنگەکانی (سوورو زەردو سپی)و خۆرێکی پرشنگدار لە ناوەڕاستدا دەکردەوە کە لەگەڵ مێژوو و گیانی نەتەوەییی کورددا بگونجێت. ئەمەیش مافێکی کوردەکانە.

ئەو ڕۆژە لە مێژووی کوردستاندا کە دەبێ هەموو کوردێك بە دڵێکی پڕ خەفەت‌و ئازارەوە یادی بکاتەوە، ۲۹ی مایسی ساڵی ۱۹۲۵ەو سەید عەبدولقادر ئەفەندیو سەید محەمەدی کوڕە گەورەی‌و کەمال فەوزیی قارەمان‌و محەمەد تۆفیقی پارێزەرو حاجی ئەختی‌و کور سەعدیی لەگەڵ خۆجە عەسکەری ئەفەندیو (۸۵) سەرخێڵدا لەبەردەم مزگەوتی گەورەی دیاربەکردا تێدا لەسێدارەدران.

(حەققی ناشد)ی هەواڵنێری ڕۆژنامەی تورکیی (وەقت)ی ئەوکاتە هەواڵی داوەتە ڕۆژنامەکەو گوتوویە: ئەو شەوەی کە ئەم زاتانە ئیعدام دەکران، تا بەیانییان بە قورئان خوێندن‌و گۆرانیی کوردی بردە سەر. کاتێك برانە سەر سێپای ئیعدام، حاجی ئەختی‌و کەمال فەوزی هاواریان کرد: "بژی کوردستان، بژی بیروباوەڕی کوردایەتی". خۆجە عەسکەریش گۆرانیی کوردیی گوتووەو سەریی خستووەتە بەردەستی جەللادەکە. سەید عەبدولقادر ئەفەندی گوتوویە: "ئیعدامکردنی ئێمە، هیچ گومانی تێدا نییە دەبێتە هۆی ژیانەوەی کوردستان". ڕەحمەتی خوا لە هەموویان بێ.

لەکاتێکدا ئەم کێشمەکێشە بەردەوام بوو، بیناشی قاسم بەگی یەکێك لە سەرخێڵەکان ئەوەی بەهەلزانیو، بە خۆیو هێزەکەیەوە یاخی بوو. لە ئەنجامدا خۆیو ئەوانەی کە لەگەڵیدا بوون: مەبعووسی کورد یووسف زیا بەگی قارەمانو[17] ڕەشید بەگی کوڕی موفتیی (مووش)، دەستگیر کران. ئەمانە کاتی دادکاریکردن گوتوویانە: "لەبەر کوشتنو بڕینی دژ بە کورد، بەپێوستمان زانی شێخ سەعید ئەفەندی بکەینە سەرۆکمانو لەدەوری کۆببووینەوە. ئەمەمان بە ئەرکێکی نەتەوەییی خۆمان دانا"و ئیعدام کراون.

شێخ سەعید ئەفەندیی سەرۆکی ڕاپەڕین پیرێکی ئاینی بوو. کە لەگەڵ (٣٧) پیاوی ئاینیی خۆیدا ڕۆژی حەوتی حوزەیران بە پەلە دادکاری کران، زۆر سووکایەتیی پێکرا. سەری ئەم پیرە بەرێزەیان تاشیو گەلێك قسەی ناشیرینیان پێگوتو ئەشکەنجەیان داو، وەکوو ئەوانی دیکە لە هەمان شوێن ئیعدام کرا.

دەبێ ئەم پیرە بەڕێزە بە دێڕی زێڕین ناوی لە مێژووی کورددا بنووسرێت. کاتی دادکاریکردن، سەرۆکی دادگا لێی پرسی: "چی پاڵی پێوەنای پۆستی خۆت بەجێ بهێڵیو شۆڕش بکەی؟". ئەم پیرە لە وەڵامدا وەك شێر نەڕاندیو گوتی: "کردەوەی ستەمکارانەو کوشتو بڕی دژ بە کورد پاڵیان پێوەنام تۆڵەیان بستێنمەوە. بە ناوی خوا شۆڕشەکەم هەڵایساندو بە بیروباوەڕی خۆم سەرقاڵی جێبەجێکردنی بووم. کوردە زۆرلێکراوەکانتان لە خانەوماڵیان وەدەرناو کاری خراپتان لەگەڵ ئافرەتانیاندا کرد. منیش بۆ تۆڵەی ئەو کردەوە دزێوو ناهەقیانە بڕیارمدا لەجیاتیی کوشتنی یەك کورد شەست تورك بکوژمو تا مردن هەوڵی دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردیی سەربەخۆ بدەم. ئەمە ئەرکی سەرشانی ئێمە بوو. من ئەم بیروباوەڕەم خستبووە مێشکی هەموو ئەو

---

[17] یوسف زیابەگ ڕۆشنبیرو تێکۆشێکی کوردی خەڵکی بدلیسە. ئەندامێکی سەرکردایەتیی کۆمەڵەی ئازادیو سەرۆکی لقی بدلیس بوو. ١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٤ لە ئەرزڕۆم دەستگیرکراو بۆ دادکاریی نیزامی برایە بدلیس. دوابەدوای هەڵایسانی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران دەوروبەری ١٩ یان ٢٠ی مارتی ١٩٢٥ لەگەڵ خالید بەگی جبرانی سەرۆکی "ئازادی"دا لە بدلیس بەداردا کران. ئیسماعیل حەقی شاوەیس گوتوویە: ئازاترین کەسە لە ژیانمدا دیبێتم (بڕوانە: رابرت لولسن، عین اثر، ص ٧٤-٧٥، ١٤٢، ١٧٣و، الاستاذ اسماعیل حقي شاویس یروي صفحات من نضال الشعب الكردي، جريدة "التآخي"، العدد ١٤٦٠، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣).

پیاوە ئاینیانەی کە لەگەڵمدا بوون". قسەکانی ئەم پیرە ئاینیە شوێنێکی زۆر بەرزو پایەداریان لە مێژووی نەتەوەییی کورددا هەیە. دەبێ هەموو کوردێکیش بەوپەڕی ڕێزەوە یادی ئەم پیرە ئاینیە بکاتەوە. چەندە لەبارەی ئەم مرۆڤە بەڕێزو پایەبەرزەوە بنووسین، ناتوانین پاداشتی بدەینەوە.

ڕۆژی ١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٥ لەو دادگایەی دیاربەکردا کە کەوتبووە دادکاریی (مستەفا دخانی)ی نیشتمانپەروەرو کوڕە (عەزمی) ناوەکەی کە منداڵێکی یازدە ساڵان بوو، کوڕەکەی کاتی دادکاری گوتی: "من تەمەنم ١٠ ساڵە، تفەنگێکم دەست کەوت. بەو تفەنگەوە بۆ کوردستان هاتمە مەیدان. بەڵام تفەنگەکەم بەکار نەهێنا".

ڕۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٢٥ دادگا حوکمی ٩٣ کەسی دابوو بە ئیعدامو، بەم شێوەیە حوکمەکەی پێ ڕاگەیاندن: "ئێوەش کە وەکوو هاوڕێ ئیعدامکراوەکانتان نیشتمانی کوردستانیان خستووەتە مێشکتانەوە، ئیعدام دەکرێن. لەو دنیا نیشتمانی کوردستان دروست بکەن". هێندێک لە حوکمدراوەکان هاواریان کرد: "ئێمە دەمرین، کوردستان هەر دروست دەبێ. دنیا دەبڕێتەوەو نەفرەت لە ئێوە".

ئەوانەی سەرەوە چەند نموونەیەك بوون لە مامەڵەی نامرۆڤانەی تورك بەرانبەر بە کورد. جگە لەوە، بەردەوام لە ساردترین ڕۆژانی زستاندا خەڵکانی بێتاوانیان لە ماڵەکانیان دەهێنایە دەرێو لە سایەی ڕەحمەتی جەندرمەکانیاندا دەیاننارد نە شوێنە دوورە دەستەکان. ئەم تورکانە بەم شێوەیە لە سەدەی بیستەمدا کاری وایان لێ دەوەشایەوە کە کاتی خۆی ئاتێلاو جەنگیزو هۆلاکۆ کردبوویانو ڕێگای ئەوانیان گرتبووە بەر. ئەم کردەوانە تەنیا بۆ ڕشتنی خوێنی خەڵکانی بێتاوان بوون.

ئەو کوردانە ٦٠٠٠ ساڵە لەو ناوچانەی خۆیاندا دەژین کە بە نیشتمانی خۆیانی دەزانن. تورکان چەند سەد ساڵێکە وڵاتیان داگیرکردوونو بە شێوەیەکی نەخشەبۆکێشراو زوڵمیان لێدەکەنو بەردەوام بە ڕێگای هەمەجۆر هەوڵی سڕینەوەیان دەدەن. بۆ نموونە ئەگەر سەرۆكو ئەندامانی هۆزێك لایەنگریی سەربەخۆییان بکردایە، دیوانی جەنگ بە کۆمەڵ ئیعدامی دەکردنو دەدرانە بەر تۆپو بۆمباو تفەنگی میکانیکیو دێهاتەکانیان بە فڕۆکە بۆردومان دەکراو ماڵەکانیان بەتاڵان دەبراو خەڵکەکانیان دەکوژران. ئەوانەیش کە ڕزگاریان دەبوو، هێزەکانی عەسکەریی ناوچەکە دەیانکوشتن.

کۆچ پێکردنیش بە شێوەیەکی دیکە دەبوە هۆی سڕینەوەی کورد. ئەمەیش بەم جۆرەی لای خوارەوە جێبەجێ دەکرا: گەورەو پچووکو ژنو منداڵی دانیشتووی ناوچە شاخاویە کوێستانەکان ڕۆژانی ساردی مانگەکانی کانوونی یەکەمو کانوونی دووەمو شوبات بەبێ جیاوازیو بەزۆر لە ماڵەکانیان دەهێنرانە دەرێو بەپێو بە برسێتی بەسەر بەفردا دەبرانە ئەوپەڕی ئەنادۆڵ. بەمپێیە مەبەستی لەنێوبردنی کوردیان هێنایەدی. بۆ نموونە کاروانێك لە بایەزیدەوە بەڕێخراوە بۆ ئزمیر. ئەگەر ٥٪ی ئەم کاروانە گەیشتبێتە جێ، بە سەرکەوتنێکی باشیان زانیوە.

ئەو ژنو منداڵانەی کە لە بۆردومانبوونو ڕزگاریان دەبوو، لەملاو ئەولا دەخزانە نێو کەلاوەکانو خۆیانیان دەشاردەوە. دوایی سەربازەکان بۆیان دەگەڕانو دەستگیریان دەکردنو دەیاندانە ماڵە تورکەکانی ئەنادۆڵو، لەو ماڵانەدا وەکوو دیل بەبێ پارەو مانگانە کاریان دەکرد. ئەوانەیشیان کە ئیشیان لەدەست نەدەهات، بەرانبەر بە چەند پوولێك بەسەر شوێنە جیاجیاکاندا بڵاودەکرانەوە.

ئەو دوو هەزار ژنو منداڵو پیرو پەککەوتانەی کە لە بایەزید کۆکرابوونەوە، بە زیندوویی خرابوونە نێو چاڵێکی گەورەو خۆڵیان بەسەردا کرابوو و، بەوشێوەیە مردبوون. (٢٧) پیاوی بنەماڵەی گەورەیان لە باکووری گۆلی (وان) کۆکردووەتەوەو سەریان بڕیونو سەرەکانیان خراونەتە سەر ئەسپو لەنێو عەشایەرەکاندا شاردراونەوەو، لاشەکانیشیان سووتێنراونو ژنەکانیان دراونەتە سەربازەکان بۆ رابواردن.

ئەو خەڵکەی کە لە (عادلجواز) دەژیان، بە ئازارو ئەشکەنجەیەکی زۆرەوە بەرەو مردن دەبران. خەڵکی ئەوناوە چاوترسێن کرابوون. (٢٨) کچی جوانیان بە شێوەیەکی تایبەت لە (چەپاقچوور) کۆکردەوەو پێشکەشی ئەفسەرانی هێزە عەسکەریەکە کران. دوای ئەوانیش درانە سەربازەکان بۆ دامرکاندنەوەی ئارەزووی دڕندانەیان. پاش ئەوە هێزە عەسکەریەکە لەوێ نەماو چووە بەرەکانی جەنگ، کچەکانیان کوشتو، ئەوانەیشیان کە نەکوژران خرانە نێو ئاوو مەشقی نیشانی تفەنگیان لەسەر کردن. (گوڵشەن) ناوێك یەکێك بووە لەو کچانەو ئەفسەرێك لە کوشتن پاراستوویەو لە هەموو کچەکانی دیکە جوانتر بووە، خۆیی گەویاندووەتە سووریاو باسی گەلێك خراپەکاریی دیکەی کردووە.

کۆچ پێکردنی خوێناویی ساڵی ١٩٢٥ هەر بەردەوام بوو. (٤٥٠) کەس لە ژنو منداڵو پیری کوردی (زازا) کە هاوینی ساڵی ١٩٢٨ لە کۆلانەکانی دیاربەکر سواڵیان دەکرد، بە فەرمانی والی کۆکرانەوەو لە دەرەوەی شار بە کۆمەڵ گوللەباران کران. ئەو کوشتنو کۆچ پێکردنەی کە تورکەکان کاتی جەنگ بەرانبەر بە ئەرمەنەکان کردبوویان، لە شارەزاییەکی تەواوەوە دەرهەق بە کورد کردیانەوە.

ئەورووپاو ئەمریکا لەکاتێکدا بە ناوی مرۆڤایەتیو بەزەییپێداهاتنەوە یاریدەی هەموو لایەك دەدەنو لە کرداری جانەوەرانەو دڕندانە دەپرسنەوە، بۆچی سەرۆکەکانی ئەو دەوڵەتانەی کە لە جەنگی جیهانیدا سەرکەوتن یا دەزگای (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کە زیاتر ئینگلتەرە پێوەندیداریەتی لە کوشتو بڕی دژ بە ئەرمەنیان نەپێچایەوەو نەکۆڵیەوە؟ من بەناوی مرۆڤایەتیەوە لێیان دەپرسم.

ملیۆنەها کورد لانیکەم یەك ملیۆنو نیوی لەنێو بران، جیهان شارستانەتی لێی بێدەنگ بوو. سەدان هەزار کچو ژن کە تورکانی دڕەندە دەستدرێژییان کردە سەر ناموسیان، بە منداڵەکانیانەوە وەك دیل درانە ماڵان بۆ کارکردن. گەلێك ژنیش بەزۆر خرانە شوێنە خراپەکان. جیهانی شارستانەتی هەرکاتێك ویستبێتی داکۆکیی کردووە، بەڵام لەمەدا بێدەنگ بووە.

ئەفسەرانو مەبعووسانو فەرمانبەرانی تورك کاتێك لە کردەوە باسکراوەکانی سەرەوە تێربوون، ئەو بێچارانەیان کوشت. کەسێك نەبوو ئەو کردەوانە قەدەغە بکات. ئەمڕۆیش ئەفسەرێکی تورك یا فەرمانبەرانو خێزانیان لەو ناوچە جیاکراوانەدا کە ناوی ویلایەتەکانی خۆرهەڵاتیان لێ نراوە، بەشێوەیەك حوکم دەکەن کەس لێیان ناپرسێتەوەو ماوەی خزمەتیان لەوێ دەبڕێتەوە. بەڵام دەبێ تورکان بزانن ئەو گیانی کوردایەتیەی کە کۆمەڵەی (خۆیبوون) تۆوچێنی کردووەو تا ئەمڕۆیش هەر لەبرەودایە، ناتوانن بیکوژن. ئەم ئاگرە هەموو ڕۆژێك دەسووتێو دەسووتێو، بەناوی (کۆمەڵە)وە بێ یا هەر ناوێکی دیکە بڵێسە دەداتو ئەو ناوە ڕووناك دەکاتەوە.

دەتوانن بچنە هەرلایەکی کوردستان، با بچن. ئاگری کوردستان لەسەر لوتکەی هەر چیایەکی بەرزی لە هەرە قووڵترین چاڵاییدا بە هەموو گەرمییەکەوە لە سووتاندایە. ئەم ئاگرە دەبێ ڕۆژێك گڕەکەی خۆی بەرز بکاتەوەو پێشانی جیهانی بدات. ئەم ئاگرە دەستێکی مرۆدۆستانەی بۆ تێکهەڵدان پێویستە کە بەزەییی بە بێهێزدا بێتەوەو، کوردانیش تێکڕا بە یەکدەنگو بە هەموو دڵیانەوە ئەم دەستە بگرنە خۆیان.

١٥-بۆ ئەو برایانەم کە خۆ بە کورد دەزانن

میللـەتانی خۆرهـەڵات بـە کردنـەوەی گرێکـانی ژێردەسـتەیی‌و دامـاوی‌و دیلایـەتی کـە لـەژێر بـاری گرانیـدا دەیانـاڵاند، هـەنگاوی گـەورە بـەرەو سـەربەخۆیی‌و ئـازادی دەنێن. ئـەمڕۆ جیـهان لـە وەرچـەرخانێکی سیاسـی‌و کۆمەڵایـەتیدا گـەلێك ڕووداوی نوێی هێناوەتـە کایـەوە. وێڕای هـەموو ئەمانـە، میللـەتی کوردی خاوەنی مێژوویـەکی هـەزاران سـاڵە تـا ئێسـتایش گـیرۆدەی دەستی دیلییـەو، بەشێکی گرنگی بە شێوەی دەستوپێوەند لـەژێر دەسـتی تۆرانیەکاندا دەژی. ئەو کوردانەی کە چەندین سەدەیە لە مـەیدانێکی شـەڕەوە چوونەتە مەیدانێکی دیکە یا نێردراون، ئەمڕۆ کراونەتـە هۆیـەکی قـایمکردنی جێ‌پێی چەند کەسێك. ئەو کوردانـەی کـە تـا سـەدە نێزیکـەکانیش شـەرەفی نەتـەوەیی خۆیانیـان پاراستبوو، ئـەمڕۆ بـۆ دابینکردنـی ئـارەزووی هێندێـك سەرۆك‌و فەرمانبەرە نەزانەکان وەك ئامێرێك بەکاردەهێنرێن.. بە ئاگابنەوە..

وڵاتانی عێراق‌و سووریاو لوبنان‌و خۆرهەڵاتی ئەردەن کە لە چاو گەورەیی‌و فراوانیـی خـاکی کـورددا ناوچەیـەکی پچـووك بـوون، ئـەمڕۆ بـە ئـازادی و سـەربەخۆیی دەژین‌و لـە هـەوڵی بەرزکردنـەوەو تـەواوکردنی پێشـکەوتنیاندان. ئەو کوردستانە گەورەیەی کە لـە ئەرزڕۆمـەوە تـا کـەنارەکانی کـەنداوی بەسـرە بـوو و چـەندەها ملیـۆن مرۆڤـی لەسـەر خـۆی جـێ کردبـووەوەو لـە ئـامێزی گرتبوون، ئەم خەوتنەی ئەمڕۆی بەسەرهاتێکی جەرگبڕە.

هەموو میللەتێك لە خۆرهەڵات‌و ئەوپەڕی خۆرهەڵاتدا مافی خۆی دەستەبەر دەکات‌و کۆتی دیلی دەشکێنێ. زۆر حەیفە بۆ کورد کە بە هیچ جۆرێك لەوانە کەمتر نییە، لە خەوێکی بێ‌ئاگاییدا داوای مافی ڕەوای خۆی دەکات.

ئـەی کوردی خـاوەن مێـژووی پرشـنگداری هـەزاران سـاڵ، ئـەو ئاسـەوارە بەرزانـەی خۆتـت لـەبیرکردووە کـە مێـژوو بـەڕێزەوە بۆتـی پاراسـتبوون؟ کـەی دەتوانـی خـۆ لـە زوڵـم‌و ملهوڕی‌و ژێردەسـتەییی تۆرانیـەکان ڕزگـار بکـەی کـە سـڕینەوەو لـەنێوبردنی نـەژادی کـورد ئامـانجی سـەرەکییانەو لـەو ڕێگایـەدا هـەوڵێکی زۆریـان داوە؟ کـوانو لـەکوێن لاوانـی کـورد تـا دیسـان لاپـەڕە پرشـنگدارەکانی مێـژوو زینـدوو بکەنـەوە؟ سیاسـەتی نـەفرەتکراوی تـۆران سـڕینەوەو لـەنێوبردنی یەکەیەکـەی چەرکـەس‌و ڕۆم‌و ئەرمـەن‌و ئـەرناوودو عەرەبـەکان‌و دوورخسـتنەوەیان بـوو بـۆ شـوێنە بیانیـەکان. ئێوەیـش تـا نەژادەکـەتانی لـەنێو نـەبردووە، مەرجـە لـەپێناوی گەڕانـەوەتاندا بـۆ وڵاتـە دەوڵەمـەندو شـاخە شـینەکانتان‌و لـەوەڕگا سـەوزو بەپیتـەکانتان هاوکـاریی یەکدی بکەن تا لەو حاڵوبارە ناهەموارە ڕزگاربن.

ئەی کوردان بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەوانە کە هەوڵی لەنێوبردنی زمانو نەتەوایەتیتان دەدەن، دەست بخەنە نێو دەستی ئەوانە کە مەبەستیان یاریدەدانتانە. هاوکاری هاونیشتمانانی ئەرمەن بن کە وەك ئێوە دووچاری کوشتارو کۆچ پێکردن بوون. جوولەکەکانتان بۆ ببێتە نموونەیەك کە شەڕێکیان لە ناوجەرگەی دەوڵەتە عەرەبیەکاندا بەرپاکردووەو لەهیچەوە وڵاتو دەوڵەتێکیان دامەزراندووەو عەرەبەکانیان لە ماڵو حاڵی خۆیان کردووەتە دەرێ. ئێوەیش بە بیرکردنەوە لەوە کە خاوەنی ڕابردوویەکی بەرزو قارەمانانەن، بکەونە هەوڵو کۆشش بۆ بەدەستهێنانی مافەکانتان. باش بزانن ئەمڕۆ تەنیا کوردە لە جیهاندا بە دیلی دەژیو، هۆیەکەیشی کەمیی زانستو بەردەوامبوونی نەزانییە.

بەم بۆنەیەوە ئەم شیعرەی مستەفا پاشای باوکی خوا لێخۆشبووم لەخوارەوە بخوێننەوە. تکام وایە ئامۆژگاریەکانی لەگوێ بگرن:

شیعری نیشتمانیی خوالێخۆشبوو مستەفا پاشا یامولکی

بزانن ئەی مەلاو شێخ، ئەی ئاغاوو تاجرو ئەسناف
درێغا موڵکی ڕۆم وا چوو لە زوڵمی مولحیدو ئەجلاف
لەگەڵ یەك ئیتتیفاقێ کەن، خەریکی عیلمو عیرفان بن
دەترسم، سا خودا نەیکا ئەسیری قەومی دیگەر بن
هەموو قەومێ تەرەقیی کردو کوردان هەر لەگەڵ یەکتر
خەریکی شۆڕشەند یا ڕەب وەکوو گورگان لەگەڵ یەکتر
لەسربان عیبرەتێ بگرن کە چەند ساڵ ئەو فەقیرانە
لەبۆ قەڵەمو وەتەن جەنگین، چ جەنگێ؟ جەنگی مەردانە
زەمانی گورزو ڕم ڕۆییو، ئێستا پاڵەوان عیلمە
برا کرمانجو کوردو لوڕ هەموو یەك بن لەگەڵ زازا
کە ئێوە پەهلەوی ئەسڵن بزانن ئەهلی ئەورووپا
بە قەولی شێخو ئاغای وشك لەگەڵ یەك تێكمەچن ئیتر
ئەگەر غیرەت نەکەن ئەمجا بە تۆپینچن هەموو چاتر
ئەگەر کوردان لەگوێ بگرن بەدڵ ئەم پەندە، واوەیلا
نە ئاغایێ دەمێنێتن، نە پایەو بووکو یائەڵڵا
دەترسێ مستەفا پەندی بەگوێی کوردا نەچێ دیسان
بڵێ چیو چی بکا یاڕەب لەتۆ ئیمداد ئەکا دیسان

٣ی تشرینی دووەمی ١٩١٨

١٦-مافی کوردستان له پەیمانی سێڤردا

هەر بە لەنێوچوونی ئیمپڕاتۆریی عوسمانیو دوابەدوای ئاگربەستی (مۆدرۆس)و لە ڕۆژانی حوکمداریی سوڵتان محەمەدخانی شەشەمی دواهەمین خەلیفەی عوسمانیدا، پەیمانێك لە (سێڤر) مۆرکرا. بەڵام پاشتر کاتێك حکوومەتی کەمالی خەلافەتو پاشایەتیی نەهێشتو کۆماری عەلمانی دامەزرا، ئەم پەیمانە وەلانراو پەیمانێکی نوێ بەناوی (لۆزان)ەوە خرایە شوێنی. ئەگەرچی ئەو پەیمانە نێودەوڵەتیە بەناوی (سێڤر)ەوە چووە نێو مێژوو، بەڵام لەبەر ئەوەی دەوڵەتان دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆیان تێدا قبووڵ کردبوو، بەڵگەنامەیەکی سیاسیی گرنگە بۆ کوردو کوردستان.

زۆر پێویستە هەموو کوردێك بزانێ پەیمانی ناوبراو لە ١٠ی ئابی ١٩٢٠دا مۆرکراو، ئەو بەندانەی کە پێوەندییان بە کوردساتانەوە هەیە ئەمانەن:

سێیەم فەسڵ- کوردستان

بەندی (٦٢): ئەو کۆمسیۆنەی کە بریتی دەبێ لە سێ ئەندامو حکوومەتانی ئینگلتەرەو فەڕەنسەو ئیتاڵیا دەست نیشانیان دەکەن، لە ڕۆژی کارکردن بەم پەیمانەوەو لە ماوەی شەش مانگدا لە ئەستەمووڵ کۆدەبنەوە. کۆمسیۆنی کوردانی حوکمدار لە خۆرهەڵاتی فوراتو پاشان سنوورەکانی.

باشووری ئەرمەنستان دیاری دەکات. پلانێکیش بۆ ناوچەکانی باکووری سنوورەکانی تورکیا –سووریا– میزۆپۆتامیا ئامادە دەکات بۆ دامەزراندنی موختاریەتێکی ناوچەییی کورد.

ئەگەر هاتوو هاودەنگیی گشتی لەسەر هێندێك خاڵی ئەم پلانە نەبوو، ئەو خاڵانە کە ئەندامانی کۆمسیۆن لەسەریان ڕێكناکەون، دەنێردرێن بۆ حکوومەتانی پێوەندیدار. پلانی ناوبراو سەبارەت بە ئاشووریو کلدانیو کەمایەتیە ئەتنیو ئاینیەکانی دیکەیش کە لەناوچانەدا نیشتەجێن، دابینکردنی مافیان لەئەستۆ دەگرێ.

بەم پێیە ئینگلتەرەو فەڕەنسەو ئیتاڵیا چوونە نێو ئەو کۆمسیۆنە کە لە نوێنەرانی کوردو عەجەم پێکهاتووەو، ڕایانگەیاند ئەگەر بەپێی حوکمەکانی ئەم پەیمانە پێویست بوو دەستکاریی ئەو شوێنانە بکرێت کە لەگەڵ سنووری ئێراندا یەکدەگرن، تورکیا دەتوانێ بڕیار بدات.

بەندی (٦٣): حکوومەتی عوسمانی لە ئێستاوە بەڵێن دەدات بڕیارەکانی کۆمسیۆنی ناوبراوی بەندی (٦٢) لە ڕۆژی ئاگادارکردنیەوەو لە ماوەی سێ مانگدا قبووڵو جێبەجێ بکات.

بەندی (٦٤): دەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچانە کە لە بەندی (٦٢)دا دیاریکراون، پاش ساڵێك لە کەوتنەکاری ئەم پەیمانە سەر لە کۆمەڵەی نەتەوەکان بدەن. ئەگەر بە زۆرینەیەکی گەورە ئارەزووی جیابوونەوەیان لە تورکیا دەربڕیو کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بڕیاریدا ئەو خەڵکە شایستەی سەربەخۆیین، دەبێ لەم ڕووەوە تورکیا ڕابسپێرێو، تورکیایش لەو ناوچانە بکشێتەوەو دەست لە هەموو مافێکی خۆی هەڵبگرێ. وردەکاریی ئەم دەستهەڵگرتنە لەنێوان تورکیاو دەوڵەتانی هاوپەیماندا بەجێدەهێنرێتو لە بەڵێننامەیەکدا جێگیر دەکرێت. ئەگەر ئەو کوردانە کە تائێستا لەنێو ویلایەتی مووسڵ دەژین، لە حاڵەتی ڕوودانو کاتی ئەم دەستهەڵگرتنەدا ئارەزووی پێکهێنانی حکوومەتێکی سەربەخۆیان هەبوو، دەوڵەتانی هاوپەیمان بەهیچ شێوەیەك نابنە بەرهەڵست.

ئەوەتا ئەو سێ بەندەی پەیمانەکە کە پێوەندییان بە کوردستانەوە هەیە بەو شێوەیەنو، ناوەڕۆکی مێژوویی ئەم سێ بەڵێنە گرانبەهایە لە مافەکانی نێومیللەتاندا بە پارێزراوی دەمێننەوە. پەیمانی لۆزان ئەرمەنستانی لەگەڵ بەڵێننامەکەیدا لابردو (ئەدرنە)ی گێڕایەوە بۆ تورکانو، بەهۆی زۆرزانیی نوێنەری تورکەوە هیچ جۆرە پێبەندبوونێکی دەرهەق بەمافی کەمایەتیەکان وەك ئەوەی پەیمانی سێڤر تێدا نییە.

جیاوازیی مەزهەبەکانی دانیشتوانی تورکیا لەبەندی (٣٩)ی پەیمانی لۆزاندا ڕاگەیاندراوە کە هەموو مەزهەبەکان بەپێی یاسا بە هاوسانی مامەڵەیان لەتەکدا بکرێت. بەمە تەنیا غەیرە موسڵمانەکان لە کەمایەتیەکانی دانیشتووی تورکیا توانیویانە ئاینەکەیان بپارێزنو، نەژادە کەم ژمارەکانیش لەنێوبراون.

دەبوو سنووری نێوان تورکیاو عێراق بەپێی سێیەم بەندی پەیمانی لۆزان بە ٩ نۆ مانگ لەنێوان ئینگلتەرەوەو تورکیادا یەکلایی بکرێتەوە. بەڵام لەبەر ئەوەی هەردوولا لە کۆبوونەوەکەی ئەستەمووڵدا بە ئەنجام نەگەیشتنو، کاتێك مەسەلەکە لە ئەیلوولی ١٩٢٤دا درایە کۆمەڵەی نەتەوەکان، کۆمسیۆنێك پێکهات. ئەم کۆمسیۆنە لە کۆنت تێلکیو ڤێرسنو کۆلۆنێل پۆلس پێکهاتبوو

و لێكۆڵینــەوەكانی خۆیــی بــەجێهێناو، ١٦ی تــەمووزی ١٩٢٥ ڕاپۆرتێكــی گرنگی پێشكەش كردو بە كورتی ئەم خاڵانەی تێدا بوون:

ئەم خاكە كە جێی ناكۆكییە، جگە لە هێندێك شوێن، هیچ كاتێك سەر بە هێڵی عێراق نەبوە. كوردان زۆربەی دانیشتوانی پێكدەهێنن‌و ئەمانە نە توركو نە عەرەبن‌و بەزەمانێكی ئاری دەدوێن. ئەو ڕۆشنبیرانەی عەرەب كە دیومانن زۆر بــەتوندی دوژمنــی بیــانین‌و خەســڵەتێكی عــەرەبییان هەیــە. هەســتی نەتەوەییی ڕۆژ بە ڕۆژ گەشەكردوو لەنێو كورداندا بەدی دەكرێت‌و، ئەم هەستە بە تەواوی كوردایەتیەكی ئاگرینە. پێوەندیەكانی كـوردو عـەرەب هێشـتا لـە دۆخی گوماندان. دەبێ پارێزگاریی چارەنووسی كلدانیەكان بكرێت.

دوای ئەمە یاخیبوونەكەی تێكۆشی مەزن خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدو قارەمانەتیەكانی (ئاگری داغ) لە توركیا ڕوویان داو، هێڵی لەوەوپێش بە سنووری توركیا –عێراق دەستنیشانكراوی برۆكسێل قبووڵ كراو، عێراقیش بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ خرایە بەر ئینتیدابی بەریتانیای گەورە. ئینگلتەرە بەوپێیە كە ئینتیدابكەر بوو، بەڵێنی دابوو چی پێویست بێ بۆ جێبەجێكردنی ڕاسپاردەكانی ڕاپۆرتی كۆمسیۆنی لێكۆڵینەوە سەبارەت بە كورد بیكات‌و هەموو جۆرە ڕێ‌و شوێنێكی ئیداریشی بۆ دابنێت.

٢١ی كانوونی یەكەمی ١٩٢٥ كاتێك لەژوورێكی گشتیی سەر بە پاپۆڕێك گفتوگۆ لەسەر ئەم بڕیارانە كرا، (كێجەر گرین) زۆر ڕاست‌و ڕەوان ئاوای گوتبوو: "خاڵی زیندوو و شێلگیر لە هەموو ڕووداوەكاندا مەسەلەی گەورەی كوردە. تا مەسەلەی كورد چارەسەرو یەكلایی نەكرێتەوە، هەمیشە كێشەكان بەردەوام دەبن".

هەرچەندە كۆمەڵەی نەتەوەكان ١٣ی كانوونی دووەمی ١٩٢٦ بڕیاریدا عێراق بۆ ماوەی بیست‌و پێنج ساڵی دیكە لە سایەی ئینتیدابی ئینگلتەرەدا بهێڵێتەوە، بەڵام سیاسەتی جیهان وای پێویست دەكرد عێراق سەربەخۆ بێ. بۆیە حكوومەتی ئینگلتەرە نێزیكەی مانگێك پاش دەرچوونی بڕیارەكەی كۆمەڵەی نەتەوەكان، پەیمانێكی نوێی لەگەڵ عێراقدا لە بەغدا مۆركرد. كاتێكیش حكوومەتی عێراق لە ٢ی مارتی ١٩٢٦دا سكرتێری گشتیی كۆمەڵەی نەتەوەكانی لەم پەیمانە ئاگادار كردووەتەوە، دانی پێدانا كە لەبەردەم كۆمەڵەی نەتەوەكاندا پێبەندی بەڵێنەكەی ئەیلوولی ١٩٢٥ی خۆی دەبێ. (سێر ئۆستن چمبرلین)یش یاداشتنامەیەكی سەبارەت بە ئیدارەی ناوچە

کوردیەکان بە ڕاگەیاندنەکەی پێوەست کردووەو لە (ل ٥٥)ی ساڵی ١٩٢٦ی ڕۆژنامەی ڕەسمیی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بەو شێوەیەی کە بڵاو کراوەتەوە، کانوونی یەکەمی ١٩٢٥ حکوومەتی لەو بڕیارانە دڵنیا کردووەتەوە کە دەریکردوون.

*   *   *

لێرەدا بەرگی یەکەم گەیشتە کۆتایی. خوا یاربێ ڕەخنەکانو ئەنجامە گشتیەکانو خاڵە گرنگەکانی دیکە دەکەونە نێو دووەم بەرگ.

ئەی کوردی زۆرلێکراو!

"اقبالنه ادبارینه بل باغلامه دهرك   بردائره ده دورایده مز چنبر دوران
ظالم ینة برظلمة کرفتار اولور آخر   البته اولور او ببقانك خانەسی ویران
(ضیا پاشا)[١٨]

[١٨] واتە: پشت بە خۆشیو ناخۆشیی ڕۆژگار مەبەستە، چەنبەری خولانەوە ناتوانێ هەر لە بازنەیەکدا بسووڕێتەوە. زۆردار دیسان گرفتاری ستەمو زۆرێک دەبێ، ئەوی ماڵ وێران بکات، دواجار خانەی دەڕمێت.

سەرچاوەکانم:

١-بیرەوەرییەکانی کوردستان — مستەفا پاشا

٢-مەموراندوم سور لەرەوەندیکاسیون دوپوپل کورد — شەریف پاشا

٣-روضة الصفاء — محەمەد خوداوەند شاه

٤-تاریخی کوردستان — ئەمین زەکی بەگ

٥-تاریخ اسلام — سید علی امیری

٦-گۆڤارەکانی (ژین) — فیرقەی دیموکراتی کورد

٧-بیرەەریەکانی خۆیبوون/ تورکی — جەلادەت بەدرخان

٨-ڕاپۆرتی باسیل نیکیتین/ تورکی — جەلادەت بەدرخان

٩-ڕاپۆرتی کورد/ تورکی — عەلی ئیحسان (قارەمانی ئاگری)

١٠-مەسەلەی کورد/ تورکی — حاجۆ ئاغا

١١-گەشت لە کوردستاندا — مێجەر سۆن

١٢-کوردستان/ فارسی — عەلی ئەسغەر هەمەدانی

١٣-کورد/ فارسی — ڕەشید یاسەمی

١٤-مێژووی عوسمانی/ تورکی — کۆنت فۆن هاممەر

١٥-کوهستان — دکتۆر ئیسماعیل ئەردەڵان

١٦-بیرەوەریەکانم — کۆمەڵە نووسینو دیتنە تایبەتەکانم